

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА

Факультет геології, географії, рекреації і туризму

***Кафедра соціально-економічної географії та регіоназнавства
імені Костянтина Нємця***

До захисту допустити

Завідувач кафедри _____ Людмила НЄМЕЦЬ

«_____» _____ 2025 р.

**НАВЧАЛЬНІ ЕКСКУРСІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ
ГЕОГРАФІЧНИХ ЗНАНЬ І КРАЄЗНАВЧИХ КОМПЕТЕНЦІЙ
УЧНІВ ЗАКЛАДІВ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

Виконала: студентка 4 курсу, групи ГС-41
спеціальності 014.07 Середня освіта (Географія),
ОПП «Географія, економіка та
краєзнавчо-туристична робота»
Гавриляк Юлія Олександрівна

Науковий керівник:
к. геогр. н., доц. Ключко Людмила Василівна

Кваліфікаційна робота захищена з оцінкою

Голова ЕК Тарас ПОГРЕБСЬКИЙ

Секретар ЕК Олена ПЕДЬ
«_____» _____ 2025 р.

Харків – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ НАВЧАЛЬНИХ ЕКСКУРСІЙ У ГЕОГРАФІЧНІЙ ОСВІТІ	6
1.1. Поняття та сутність навчальних екскурсій у географічній освіті	6
1.2. Класифікація навчальних	10
1.3. Методичні основи підготовки та проведення навчальних екскурсій	13
1.4. Роль навчальних екскурсій у формуванні краєзнавчих компетенцій учнів	21
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОВЕДЕННЯ НАВЧАЛЬНИХ ЕКСКУРСІЙ У ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ	28
2.1. Організація навчальних екскурсій у сучасному освітньому процесі	28
2.2. Використання інтерактивних методів та цифрових технологій у проведенні навчальних екскурсій	46
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ НАВЧАЛЬНИХ ЕКСКУРСІЙ ДЛЯ ПОКРАЩЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ	62
3.1. Розробка віртуальної екскурсії	62
3.2. Проблеми та перспективи розвитку навчальних екскурсій у шкільній освіті	73
3.3. Роль навчальних екскурсій у формуванні екологічної та громадянської свідомості учнів	76
ВИСНОВКИ	80
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	82

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасний освітній процес орієнтований не лише на передачу знань, а й на формування компетентностей, що забезпечують всебічний та гармонійний розвиток особистості учня. Одним із найефективніших засобів формування географічних знань та краєзнавчих компетенцій є навчальні екскурсії, які поєднують теоретичне навчання з практичною діяльністю. Вони сприяють поглибленому розумінню природних, соціально-економічних та культурних процесів, що відбуваються у регіональному та глобальному вимірах.

Реформування освітньої системи України в межах Концепції «Нова українська школа» (НУШ) передбачає зміну підходів до навчання, акцентуючи увагу на практико-орієнтованому навчанні та компетентнісному підході. В умовах НУШ особливого значення набуває використання активних форм навчання, серед яких навчальні екскурсії є ключовим інструментом формування дослідницьких навичок, критичного мислення та екологічної свідомості.

Попри очевидні переваги навчальних екскурсій, у сучасній освітній практиці вони використовуються недостатньо. Причинами цього є відсутність достатньої кількості методичних рекомендацій, організаційні труднощі та недостатнє фінансування.

Аналіз досліджень та публікацій. Окремі питання розробки, організації та проведення географічних екскурсій були широко висвітлені у працях таких авторів, як Н. Побидайло, Л. Покась, Ю. Кірічук, які зосереджували увагу на екскурсіях з фізичної географії [41]. Важливі роботи з економіко-географічних екскурсій представлені В. Грицевич та О. Поповою, а для вивчення геологічних аспектів та корисних копалин значним є внесок Т. Зав'ялової., Л. Даценко, Т. Сапун, О. Непші, В. Іванової та Г. Тамбовцева [27, 28]. Відзначаються також дослідження з геоморфологічних екскурсій, зокрема праці В. Булгакова та М. Баштової, які описують методи вивчення ландшафтних утворень і процесів [11].

Окремо слід відзначити роботи, що стосуються гідрологічних екскурсій, зокрема дослідження О. Браславської та О. Ситник, які аналізують екскурсії, спрямовані на вивчення водних ресурсів і гідрологічних явищ. Крім того, значний внесок у розробку екологічних екскурсій зробили М. Білянська, Л. Бондаренко, О. Лазебна та Т. Кобенько, акцентуючи увагу на важливості екологічної освіти та охорони навколишнього середовища [4, 8].

Цінними є також напрацювання М. Крачила, який докладно описав методику проведення учнівських географічних досліджень, які виконуються під час екскурсій [50]. Його дослідження мають значення для практичного застосування методичних підходів в організації географічних екскурсій, а також для розвитку дослідницьких навичок у школярів, сприяючи глибшому розумінню вивчених тем та формуванню наукового світогляду.

Метою дослідження є обґрунтування значення навчальних екскурсій для формування географічних знань і краєзнавчих компетенцій учнів.

Для досягнення мети необхідно вирішити такі **завдання**:

- проаналізувати теоретико-методичні основи навчальних екскурсій у географічній освіті;
- визначити їх класифікацію та особливості використання у навчальному процесі;
- оцінити ефективність навчальних екскурсій у формуванні географічних знань та краєзнавчих компетенцій учнів;
- розглянути модельні програми щодо використання екскурсій в освітньому процесі;
- розробити віртуальну екскурсію;
- окреслити проблеми і перспективи розвитку навчальних екскурсій у шкільній освіті;
- визначити роль навчальних екскурсій у формуванні екологічної та громадянської свідомості учнів.

Об’єктом дослідження є навчальні екскурсії як інструмент формування географічних знань та краєзнавчих компетенцій учнів.

Предметом дослідження є процес навчання географії в закладах середньої освіти та впровадження навчальних екскурсій.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети використано такі методи дослідження: теоретичні методи, такі як аналіз (для вивчення та розбору наукових джерел, теорій та концепцій щодо організації географічних екскурсій у освітньому процесі), синтез (об'єднання отриманих знань та ідей для створення цілісного розуміння процесу навчання за допомогою екскурсій), індукція (узагальнення конкретних фактів і спостережень щодо використання екскурсій у шкільному навчанні та пошук загальних закономірностей), дедукція (застосування загальних принципів до конкретних ситуацій, таких як специфіка проведення екскурсій для вивчення певних географічних аспектів), порівняння (порівняння різних підходів до організації екскурсій в контексті географічної освіти, вивчення їх ефективності); серед спеціально-наукових методів: аналіз основних понять і термінів, тобто вивчення ключових термінів, пов'язаних з екскурсіями, географічною освітою та методикою викладання, контент-аналіз – дослідження наукових праць, педагогічних досліджень та методичних рекомендацій щодо використання екскурсій в навчальному процесі; емпіричні методи, що мають на меті узагальнення передового педагогічного досвіду, аналіз успішних практик викладання географії з використанням екскурсій в школах.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що нараховує 97 найменувань. Загальний обсяг роботи становить 90 сторінок. Робота містить 15 рисунків та дві таблиці.

У першому розділі розглядаються теоретико-методичні основи навчальних екскурсій, їхня класифікація та методика проведення. У другому розділі аналізуються практичні аспекти організації навчальних екскурсій у сучасних школах та надається аналіз модельних програм щодо імплементації екскурсійної діяльності. Третій розділ присвячений методичній розробці віртуальної екскурсії для учнів 9 класу, окреслення проблем та перспектив застосування екскурсій в освітньому процесі.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ НАВЧАЛЬНИХ ЕКСКУРСІЙ У ГЕОГРАФІЧНІЙ ОСВІТІ

1.1. Поняття та сутність навчальних екскурсій у географічній освіті

Термін «екскурсія» походить від латинського *excursio*, що означає, «відвідування», «поїздка», «похід», «подорож» до певного місця або об'єкта з пізнавальною метою [80]. У цьому слові закладена одна з основних характеристик екскурсії – виїзд учнів за межі класу в інше середовище, безпосередньо до об'єкта, що вивчається. Такий підхід дозволяє не лише поглибити знання учнів, а й створити умови для практичного застосування теоретичних знань, спостереження та дослідження реальних об'єктів у природному середовищі або на виробництві [30]. Спочатку це слово використовувалося для позначення короткочасного виходу або походу, зокрема у військовому контексті. Згодом значення терміна розширилося і стало асоціюватися з поїздками або прогулянками з пізнавальною, науковою чи розважальною метою. У сучасному розумінні *екскурсія* – це колективне відвідування певного об'єкта або місця, спрямоване на ознайомлення з ним під керівництвом фахівця-екскурсовода [45]. У педагогічному контексті екскурсія є однією з форм навчання, що передбачає вихід учнів за межі класної кімнати для безпосереднього ознайомлення з природними, історичними, культурними чи виробничими об'єктами. Такий формат навчання сприяє кращому засвоєнню знань завдяки активному сприйняттю інформації у реальному середовищі [6].

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» екскурсія тлумачиться як поїздка або похід, організовані з метою огляду чи відвідування певного об'єкта або місця [14, с. 1524]. Водночас Дзекунов А.М. розглядає *шкільну екскурсію* як специфічну форму навчальної або позакласної діяльності, яка реалізується через взаємодію екскурсовода та учнів і передбачає пізнання явищ чи подій безпосередньо в природному середовищі – на прикладі пам'яток історії, об'єктів природи, виробництва тощо [31, с. 116)].

Відносно сутності *шкільних навчальних екскурсій*, у різні періоди їх впровадження та розвитку існували різні погляди й трактування цього явища. Одні автори визначають *екскурсію* як метод навчання, інші ж – як метод і форму, або ж тільки форму. На початковому етапі запровадження *екскурсій* у шкільну практику вони здійснювались періодично, виступаючи як продовження традиційних уроків, але вже поза межами класів. Згодом, з формуванням методики екскурсійної роботи, почали виокремлюватися окремі методи й прийоми проведення екскурсій, такі як пояснення екскурсовода, спостереження, демонстрація, фіксування вражень, виконання певних завдань та інші. Ці прийоми і методи дозволяють зробити навчання більш інтерактивним і наближеним до реального світу, що, у свою чергу, покращує засвоєння матеріалу учнями [85].

Навчальні екскурсії виконують низку важливих *функцій*: реалізують принцип наочності, забезпечують інтеграцію теоретичних знань із практичним досвідом, формують цілісне уявлення про навколишній світ, розширюють кругозір учнів. Окрім того, вони сприяють розвитку критичного мислення, формуванню дослідницьких навичок, політехнічному навчанню та профорієнтації, мотивуючи учнів до вибору майбутньої професії [36].

Згідно з навчальними програмами, для кожного предмета передбачено обов'язковий перелік *екскурсій* із визначеним змістом. Кожна *екскурсія* є структурованим процесом, що підпорядковується певним закономірностям: тематичності, цілеспрямованості, наочності, емоційності та активності. Основними завданнями екскурсійного процесу є:

- ознайомлення учнів з об'єктами, що розкривають тему дослідження;
- надання необхідної інформації про ці об'єкти;
- розвиток умінь самостійного спостереження, аналізу та узагальнення отриманих знань [7].

Незалежно від типу та структури *навчальних екскурсій*, їх основною метою є забезпечення спостереження реальних процесів виробництва, виробничих відносин та застосування теоретичних знань на практиці. Це дозволяє учням побачити безпосереднє втілення вивчених концепцій та принципів у реальному

житті, що сприяє їх більш глибокому усвідомленню матеріалу. Однак завдання кожної *екскурсії* можуть змінюватися залежно від її типу. Наприклад, метою вступної екскурсії є засвоєння основних понять, формування образних уявлень про практичний досвід, а також знайомство з фактами, які будуть розкриті та поглиблені на подальших уроках. Це дозволяє учням підготуватися до майбутнього вивчення більш складних аспектів теми.

Навчання в процесі *екскурсії* здебільшого ґрунтується на безпосередньому сприйнятті об'єктів, що спостерігаються, та їх поясненні з точки зору теоретичної і практичної значущості. Це дозволяє учням побачити та відчувати те, що вони вивчають у класі, через реальний досвід. Важливу роль у цьому процесі відіграють конкретне та образне мислення, а також уява учнів, що сприяє кращому засвоєнню матеріалу [17].

Під час *екскурсії* ефективно реалізуються ключові дидактичні принципи, зокрема принцип єдності конкретного та абстрактного, зв'язку теорії з практикою, а також принципи навчання через життя, свідомості та активності. *Екскурсія* дає можливість учням побачити, як теоретичні знання застосовуються в реальних умовах, тим самим посилюючи мотивацію до навчання. Це формує в них глибше розуміння предмета і його практичного застосування [70].

Однією з основних переваг *екскурсій* є їхня здатність до реалізації міжпредметних зв'язків. Такі екскурсії сприяють інтеграції знань з різних навчальних дисциплін, таких як історія, біологія, хімія, фізика, географія, література тощо. Це дозволяє створити цілісну картину світу для учнів, допомагає їм бачити взаємозв'язки між різними аспектами реальності і розвивати системне мислення. Формування таких знань, умінь і навичок сприяє розвитку їх розумової та практичної діяльності, що є важливим етапом у їхньому загальному інтелектуальному розвитку.

Згідно з програмними вимогами, усі *навчальні екскурсії* проводяться в позаурочний час, за рахунок резервних годин, що дозволяє ефективно використовувати час для безпосереднього знайомства з об'єктами навчання поза межами

класу. Таким чином, *екскурсії* стають важливою частиною освітнього процесу, забезпечуючи більш глибоке та практичне засвоєння знань учнями [59].

Географія є однією з основних навчальних дисциплін, яка відображає природознавчий напрямок освіти та сприяє розвитку у школярів системного мислення про навколишній світ. Враховуючи актуальні зміни в освітньому процесі, нині ведуться широкі дискусії щодо вдосконалення методів викладання географії та підвищення ефективності навчальних занять. Одним із ключових шляхів досягнення цієї мети є впровадження *краєзнавчого принципу* навчання, який забезпечує тісний зв'язок між теоретичними знаннями та реальним життям учнів, що, у свою чергу, робить навчання більш практично орієнтованим і цікавим [9, 74].

Сучасні шкільні *курси географії* значною мірою ґрунтуються на *краєзнавчому принципі навчання*, який забезпечує тісний зв'язок між теоретичними знаннями та реальним світом. Однією з найбільш ефективних форм краєзнавчої діяльності є *навчальна екскурсія* – специфічна форма освітнього процесу, що передбачає безпосереднє спостереження та дослідження певних природних або соціально-економічних об'єктів під керівництвом учителя. Вона виходить за межі традиційного класного простору та сприяє активному засвоєнню знань завдяки практичному підходу [7].

Географічні екскурсії мають особливе значення, адже вони дозволяють учням безпосередньо спостерігати природні ландшафти, кліматичні явища, господарську діяльність людей, екологічний стан регіону тощо. Така форма навчання розвиває вміння аналізувати та інтерпретувати отримані дані, формує дослідницькі навички, стимулює пізнавальний інтерес до географії [83]. Окрім цього, *екскурсії* позитивно впливають на емоційний стан учнів, сприяють професійній орієнтації, виховують екологічну культуру, формують патріотизм і шанобливе ставлення до рідного краю. Таким чином, *географічні екскурсії* є не лише ефективним навчальним інструментом, а й важливим виховним засобом, що розширює світогляд школярів та сприяє їхньому всебічному розвитку.

Для реалізації *краєзнавчого принципу* використовуються різноманітні методи та форми роботи, що сприяють глибшому засвоєнню навчального матеріалу. Однією з найефективніших форм є навчальна екскурсія. Вона дозволяє учням безпосередньо взаємодіяти з об'єктами вивчення, що сприяє розвитку їхнього спостережливого і аналітичного мислення. *Екскурсія*, як метод навчання, є потужним інструментом для закріплення знань та розвитку краєзнавчих компетенцій, оскільки вона забезпечує наочність і практичне застосування теоретичних знань у реальних умовах [29].

Екскурсії не є новим явищем у освітньому процесі; вони мають глибокі традиції і давно використовуються в навчанні. В історії української педагогіки та дидактики вже накопичено значну кількість теоретико-методичних матеріалів, присвячених організації та проведенню екскурсій. Однак, у сучасному освітньому середовищі, де все більше уваги приділяється інтерактивним та інформаційно-комунікаційним технологіям, *екскурсії* іноді відходять на задній план, хоча їхня роль в освітньому процесі залишається незмінно важливою.

Крім того, *екскурсії* допомагають урізноманітнити шкільне навчання, надаючи учням нові враження, а також можливість знаходити матеріали для подальших досліджень. Цей метод сприяє розвитку не лише знань, але й дослідницько-пошукових навичок, що є важливим аспектом сучасної освіти. Вчителі можуть застосовувати екскурсії для того, щоб проявити творчий підхід до викладання, мотивувати учнів до навчання та активізувати їхнє пізнавальне зацікавлення. Тому важливо глибоко вивчити всі аспекти організації екскурсій у процесі викладання географії в школах, що й визначає актуальність цієї проблеми в освітньому контексті.

1.2. Класифікація навчальних екскурсій

Екскурсії є потужним інструментом для збагачення учнів знаннями про різноманітні аспекти матеріального виробництва, професійну діяльність людей, сучасні технології та техніку. Вони не лише сприяють поглибленому розумінню

теоретичних концепцій, але й дають можливість учням побачити практичне застосування цих знань у реальному житті. Під час *екскурсій* учні мають змогу ознайомитись із виробничими процесами, сучасними досягненнями науки та техніки, а також отримати уявлення про різні професії, що допомагає їм зробити усвідомлений вибір у майбутньому.

Класифікація навчальних екскурсій є досить широкою та ґрунтується на різних критеріях. Зокрема, екскурсії можна класифікувати за тематикою, змістом, обсягом, місцем проведення тощо [19] (рис. 1.1).

Тематичні екскурсії орієнтовані на вивчення однієї або кількох взаємопов'язаних тем в межах одного навчального предмета. Це дозволяє учням детально вивчити конкретні аспекти певної дисципліни, поглиблюючи їхні знання та розуміння предмета.

Комплексні екскурсії передбачають вивчення взаємопов'язаних тем з кількох навчальних предметів, що дозволяє учням побачити зв'язок між різними сферами знань і оцінити більш широкий контекст вивчених явищ. Такі екскурсії сприяють розвитку міждисциплінарного підходу та формуванню системного мислення учнів.

Серед різноманітних класифікацій екскурсій, які розглядаються як один із засобів підвищення ефективності навчально-виховного процесу в закладах загальної середньої освіти, найбільш доцільним є підхід, що враховує інноваційні форми екскурсійної діяльності. До них належать екскурсії-уроки, анімаційні екскурсії, екскурсії-інтелектуальні прогулянки, віртуальні екскурсії, комплексні культурологічні екскурсії та ін. [18].

Серед зазначених форм найпоширенішими у шкільній практиці є *екскурсії-уроки*, які безпосередньо пов'язані з навчальними програмами та спрямовані на покращення засвоєння навчального матеріалу, а також віртуальні екскурсії, що стають все більш актуальними в умовах цифровізації освіти.

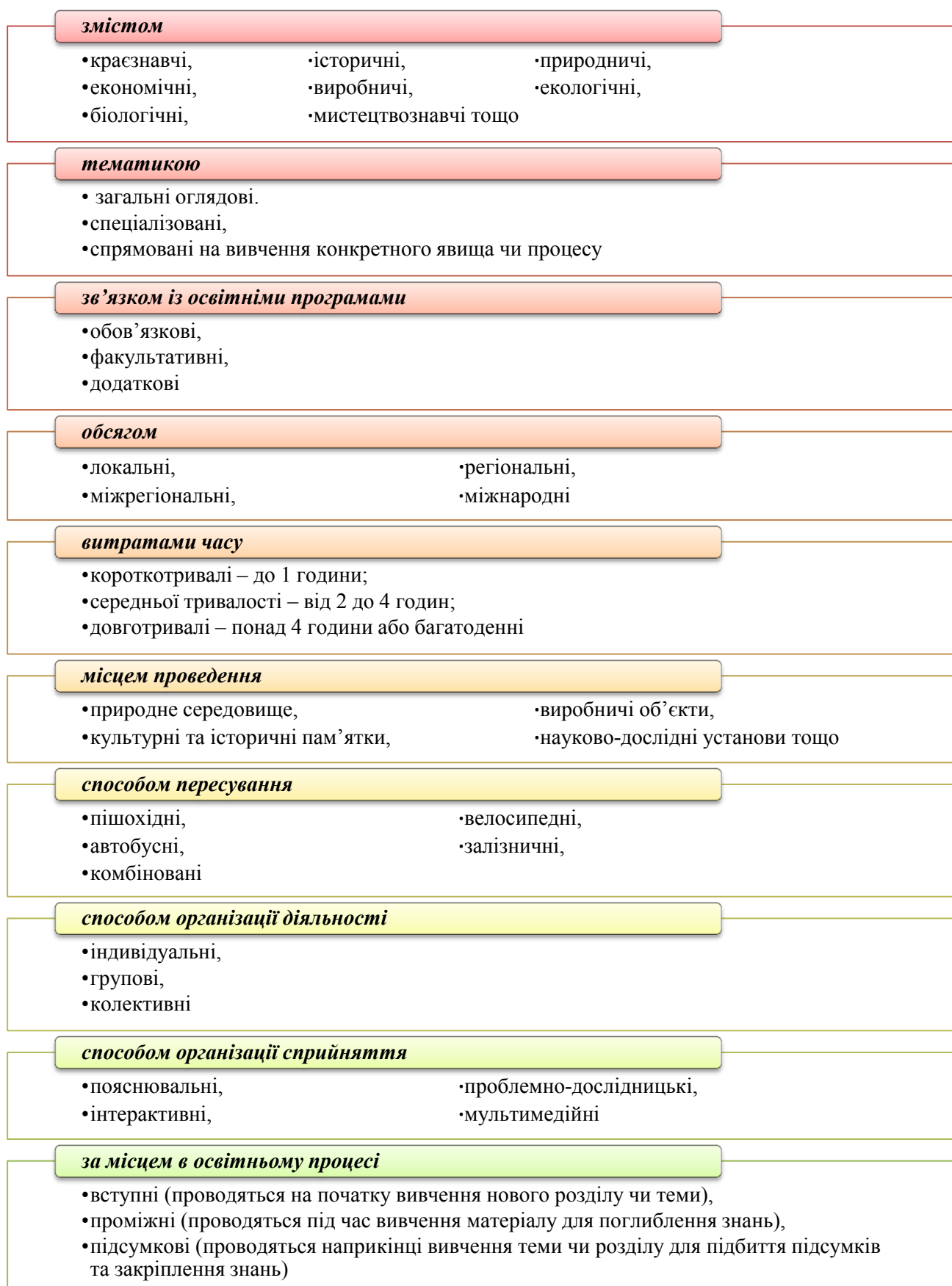

Рис. 1.1. Класифікація навчальних екскурсій за різними критеріями
(складено за [18, 19])

Навчальні екскурсії відіграють ключову роль у формуванні знань учнів, оскільки забезпечують практичне застосування теоретичних знань, сприяють розвитку міжпредметних зв'язків та формуванню наскрізних змістових ліній, визначених чинними освітніми програмами. Завдяки використанню сучасних технологій та інтерактивних методів екскурсії сприяють розвитку критичного мислення, дослідницьких навичок та підвищенню мотивації до навчання.

Географічні екскурсії поділяються на *фізико-географічні* (вивчення природних компонентів і явищ, зокрема рельєфу, клімату, ґрунтів, водних об'єктів, біоти) та *економіко-географічні* (дослідження розміщення господарської діяльності, соціально-економічних процесів, демографічних характеристик, рівня урбанізації тощо) [27].

Завдяки такому різноманіттю екскурсійних форм та типів можна ефективно інтегрувати навчальний процес із реальними спостереженнями, що сприяє кращому розумінню матеріалу, розвитку аналітичного мислення та формуванню дослідницьких навичок у школярів.

Екскурсії є не лише важливим інструментом навчання, але й ефективним засобом інтеграції теоретичних знань із практичним досвідом, що допомагає учням краще розуміти, засвоювати та застосовувати отримані знання в реальному житті.

1.3. Методичні основи підготовки та проведення навчальних екскурсій

Організація та проведення екскурсії вимагає ретельної підготовки як з боку вчителя, так і учнів. Процес підготовки включає кілька важливих аспектів: організаційний, дидактичний, психологічний та виховний (рис. 1.2).

Тема екскурсії визначається у програмі дисципліни, проте конкретний зміст та структура екскурсії розробляються самостійно вчителем. Важливо зазначити, що час, який витрачається на дорогу до місця проведення екскурсії, не враховується у її тривалість. Тривалість екскурсії має становити 45 або 90 хвилин, що дає можливість максимально ефективно використовувати час для навчання та дослідження об'єктів.

Організаційний аспект

- Вчитель повинен вивчити об'єкт екскурсії, визначити маршрут і приблизний план проведення заходу, а також організувати необхідне обладнання для екскурсії. Це також включає вибір дати та місця проведення, підготовку додаткових матеріалів, таких як картки, брошури або інші джерела інформації.

Дидактичний аспект

- Вчитель повинен чітко сформулювати завдання для учнів, визначити проблемні питання, на які потрібно звернути увагу під час екскурсії, а також підготувати основні та додаткові джерела інформації. Важливо, щоб учні мали чітке уявлення про те, що вони мають спостерігати та вивчати.

Психологічний аспект

- Важливо налаштувати учнів на активну участь у процесі, забезпечити зацікавленість і мотивацію до дослідження. Підготовка учнів включає також формування у них відповідального ставлення до правил поведінки під час екскурсії, навчання дотриманню норм безпеки.

Виховний аспект

- Підготовка до екскурсії також сприяє розвитку у учнів таких якостей, як самостійність, відповідальність, дисципліна та командна робота. Наприклад, учнів можна розподілити на підгрупи та дати їм конкретні завдання: вести записи, фотографувати, вимірювати або збирати інші дані для подальшого аналізу.

Рис. 1.2. Головні аспекти процесу підготовки екскурсії (побудовано за [82])

Кожна екскурсія має чітку структуру, яка включає мікро- і макроструктуру. *Макроструктура екскурсії* передбачає чотири основні етапи:

1. *Підготовка вчителя до екскурсії* – цей етап включає ретельне планування, ознайомлення з об'єктом екскурсії, формулювання завдань, підготовку необхідних матеріалів і визначення основних аспектів, на які слід звернути увагу учням. Також вчитель повинен організувати безпеку та розподіл завдань серед учасників екскурсії.
2. *Підготовка учнів* – на цьому етапі вчитель інформує учнів про мету екскурсії, пояснює їхні завдання та очікувані результати, що дозволяє акти-

візувати їхню пізнавальну діяльність і підготувати до практичної роботи під час екскурсії [35].

3. *Проведення екскурсії* – під час екскурсії учні здійснюють спостереження, задають питання, фіксують результати, активно взаємодіють з об'єктом дослідження, а вчитель координує процес, надаючи пояснення та аналізуючи матеріал у контексті вивчених тем.
4. *Оформлення результатів* – цей етап включає підбиття підсумків екскурсії, оформлення отриманих даних, підготовку звітів або презентацій, що дозволяє учням систематизувати інформацію та застосувати її на практиці [85].

Обов'язковим етапом *екскурсії* є перевірка досягнення мети та результатів. Це може бути зроблено через індивідуальні чи групові завдання, які дають можливість виявити рівень засвоєння матеріалу. Оформлення результатів може бути представлено у вигляді звітів, творчих робіт, рефератів або інших форм, що дозволяють учням узагальнити і закріпити набуті знання.

Зібраний під час *екскурсії* матеріал може бути використаний на подальших уроках для актуалізації знань і життєвого досвіду учнів, що значно підвищує ефективність навчального процесу та сприяє глибшому засвоєнню матеріалу. Таким чином, екскурсія не лише є навчальним заходом, а й важливим елементом інтеграції теорії та практики в освітньому процесі.

Під час спостереження та аналізу *навчальної екскурсії* важливо зосередити увагу на кількох ключових параметрах, які визначають її ефективність і педагогічну доцільність:

- ✓ *педагогічна доцільність теми екскурсії* – тема екскурсії повинна бути відповідною до навчального матеріалу, зберігати зв'язок з теоретичним навчанням і мати практичне значення для учнів. Вона повинна сприяти розвитку знань і навичок, а також бути цікавою та пізнавальною для учнів [35];
- ✓ *раціональна постановка мети та завдань екскурсії* – визначення чіткої мети та завдань екскурсії допомагає організувати навчальний процес та

зосередити увагу учнів на основних аспектах, які вони повинні вивчити чи з'ясувати. Завдання мають бути конкретними і реалістичними, а їх виконання – забезпечувати засвоєння практичних і теоретичних знань [87];

- ✓ *тип екскурсії та специфіка її організації* – важливо враховувати тип екскурсії (виробнича, краєзнавча, літературна, та інші) при організації і проведенні заходу. Це дозволяє правильно підібрати об'єкти, методи і форму роботи, адаптуючи процес навчання до специфіки екскурсії;
- ✓ *теоретична та практична підготовка учнів до екскурсії* – ефективне навчання під час екскурсії можливе лише за умови, що учні мають необхідні теоретичні знання з предмету. Практична підготовка включає вивчення матеріалів та інструкцій, а також роз'яснення завдань, які учні повинні виконати під час екскурсії;
- ✓ *ознайомлення з екскурсійним об'єктом і складання плану екскурсії* – підготовка екскурсії передбачає детальне ознайомлення з об'єктом вивчення. Вчитель має скласти план екскурсії, що включає маршрут, пункти спостереження та формулювання запитань, на які учні повинні отримати відповіді під час маршруту [1];
- ✓ *інструктаж учителя з проведення екскурсії* – вчитель має провести підготовчий інструктаж з психологічного, змістового та етичного аспектів екскурсії. Це включає уточнення завдань для учнів і правильний розподіл ролей серед групи, що сприяє ефективній роботі та організованості під час екскурсії;
- ✓ *процес проведення екскурсії* – екскурсія повинна бути добре організована, з чітким керівництвом вчителя, забезпеченням консультацій під час спостереження і виконання завдань, таких як малювання, фотографування, зйомка відео чи ведення записів;
- ✓ *поведінка учнів на об'єкті та їх зацікавленість* – важливо оцінювати активність учнів під час екскурсії, їх зацікавленість і рівень спостережливості. Учні повинні бути мотивовані до пізнання нового і активно брати участь у процесі;

- ✓ *оформлення матеріалів* – після екскурсії учні повинні оформити зібраний матеріал, використовуючи різні форми: альбоми, вікторини, графіки, діаграми, доповіді, презентації, блоги або навіть аматорські фільми. Це дозволяє систематизувати отриману інформацію та представити її у вигляді, доступному для подальшого використання;
- ✓ *результативність навчальної екскурсії* – оцінка результатів екскурсії включає аналіз того, наскільки учні поповнили свої знання і навички, розширили світогляд, активно вчилися через зіткнення з реальними об'єктами і явищами. Крім того, важливим є рівень дисципліни учнів, їх задоволення від побаченого і почутого, а також якість оформлення матеріалів екскурсії. Оцінюється також доцільність та ефективність цих матеріалів у подальшому навчальному процесі [86].

Такий комплексний підхід дозволяє значно підвищити ефективність екскурсій і забезпечити глибоке і всебічне засвоєння матеріалу учнями.

Екскурсії з фізичної географії є важливим інструментом для безпосереднього вивчення природи та природних процесів [41]. Вони зазвичай проводяться в п'ять етапів, кожен з яких має свої завдання та вимоги до підготовки й реалізації.

1. *Підготовчий етап.* На цьому етапі здійснюється ретельна підготовка, яка включає як роботу вчителя, так і учнів. Вчитель збирає необхідну інформацію про об'єкти екскурсії, складає план маршруту, визначає важливі організаційні моменти, включаючи правила поведінки та безпеки. Учні також мають підготуватися до екскурсії, вивчаючи тему та розподіляючи завдання.

2. *Польовий етап.* Це безпосереднє перебування учнів у природному середовищі, яке включає як інформаційну, так і практичну частину. Під час вступної бесіди учні ознайомлюються з основними аспектами екскурсії та об'єктами, що будуть вивчатися. Практична частина передбачає виконання завдань як індивідуального, так і групового характеру. Учні спостерігають за природними об'єктами, описують їх, виконують вимірювання, збирають зразки для колекцій, роблять замальовки, фотографують і фіксують враження [10].

3. *Підсумковий етап.* Після завершення польового етапу проводиться обговорення результатів роботи. Вчитель допомагає учням усвідомити та узагальнити отриману інформацію, пояснює важливі моменти, що залишилися незрозумілими. На цьому етапі можуть застосовуватись інтерактивні методи, які стимулюють активну участь учнів у процесі осмислення матеріалу.

4. *Етап обробки матеріалів.* Зібрані під час екскурсії матеріали (фотографії, замальовки, вимірювання, зразки, схеми тощо) систематизуються та аналізуються. Учні пишуть звіти, готують презентації, оформлюють альбоми, колекції, створюють стенди з інформацією. Це дозволяє поглибити знання та зробити підсумки більш наочними.

5. *Етап використання результатів.* Останній етап передбачає використання зібраних матеріалів для подальшої роботи. Учні можуть презентувати результати своїх досліджень на учнівських конференціях, у вигляді виступів або через передачу зібраних матеріалів до краєзнавчого музею, наукових установ. Такий етап дозволяє учням побачити реальний результат своєї роботи та посилити зв'язок теорії з практикою [41].

Завдяки такій структурованій організації екскурсії, учні мають можливість не лише отримати нові знання, але й розвивати дослідницькі навички, навички колективної роботи, а також розширювати свій світогляд [85].

Екскурсійна робота з *фізичної географії* охоплює різноманітні напрямки, такі як геологічні, геоморфологічні, гідрологічні, ґрунтознавчі, метеорологічні, фенологічні, біогеографічні, екологічні екскурсії, а також екскурсії з вивчення природно-територіальних комплексів [18]. Кожен тип екскурсії має свої специфічні завдання та вимоги до спорядження.

Екскурсії з соціально-економічної географії, зокрема виробничі та економіко-географічні, проводяться за подібним алгоритмом до екскурсій в природу, але мають свою специфіку [86]. Вони передбачають відвідування економічних об'єктів, зокрема промислових чи сільськогосподарських підприємств. Однак на відміну від екскурсій в природу, ці екскурсії часто веде не вчитель, а працівник підприємства або спеціаліст, що є важливим моментом при їх плануванні.

Розповідь повинна бути зосереджена на економіко-географічних аспектах, таких як особливості виробництва, економічно-торгівельні зв'язки підприємства, а також його роль і інтеграція в економіку регіону.

По завершенню екскурсії учні готують звіти, аналізують побачене, створюють схеми виробничих зв'язків підприємства, що допомагає закріпити теоретичні знання про функціонування економічних об'єктів [27].

До соціальної географії також можна віднести топографічні екскурсії, які включають дослідження місцевих топонімів. Ці екскурсії дозволяють учням зрозуміти географічне і культурне значення назв населених пунктів, річок, гір та інших природних і штучних об'єктів на карті, що відображає історичний та соціальний контекст їх виникнення [50].

Вчитель має безліч можливостей для удосконалення процесу проведення шкільних екскурсій, що дозволяє значно підвищити їх ефективність. Одним із таких способів є організація *екскурсії* в нестандартній формі, що включає інтерактивні елементи, а також впровадження пауз для відпочинку та активного дозвілля. Зокрема, під час таких пауз учні можуть брати участь у іграх або обговореннях, що допомагає відновити увагу та зацікавленість до навчання.

Екскурсія повинна, перш за все, мати навчальний характер, забезпечуючи учням можливість не лише отримувати теоретичні знання, а й на практиці застосовувати їх. Особливу увагу слід приділити дисципліні під час виходу в природу чи на підприємство. Важливо, щоб учні дотримувались правил техніки безпеки та правил поведінки в природі, що є основою для успішного та безпечного проведення екскурсії [57].

Для ефективної організації роботи під час *екскурсії* доцільно використовувати робочі картки, які допомагають структурувати завдання для учнів, як індивідуальні, так і групові. Це дозволяє учням зосередитися на конкретних аспектах вивчення об'єкта, підвищуючи ефективність спостережень.

Не менш важливим є встановлення міждисциплінарних зв'язків з іншими навчальними дисциплінами, такими як біологія та історія. Це дозволяє учням по-

бачити взаємозв'язок між різними сферами знань та сприяє розвитку їх міждисциплінарного мислення.

Сьогодні *екскурсія* вважається важливою формою навчальних занять, яка є окремою структурною одиницею освітнього процесу. Вона відрізняється від інших видів занять своєю специфікою і має значний навчальний потенціал для розвитку учнів [71].

В системі загальної середньої освіти навчальні екскурсії займають важливе місце в освітньому процесі навчальних закладів і тісно пов'язані з усім ходом навчання. Вони не можуть бути сприйняті як випадкове, несистематичне явище, що не має прямого стосунку до викладання навчальних дисциплін. Екскурсії є продовженням уроків, але проходять у зовсім іншому середовищі: на природі, в музеях, на виставках тощо [51].

Основні завдання екскурсій полягають у закріпленні теоретичних знань з географії безпосередньо в довкіллі, розвитку вмінь встановлювати міжпредметні зв'язки, формуванні пізнавальних інтересів учнів, а також у розвитку їх розумових та творчих здібностей. Екскурсії сприяють підвищенню уважності, допомагають визначити професійну орієнтацію учнів та сприяють розвитку важливих навичок, таких як робота з приладами та самостійна навчально-дослідницька діяльність [17].

Ця форма навчання є найбільш яскравою та ефективною для унаочнення навчального матеріалу. Завдяки екскурсіям учні отримують образні уявлення, що сприяють глибшому розумінню предмета, підвищують мотивацію до вивчення географії та забезпечують більш глибоке засвоєння знань. Водночас у процесі таких екскурсій розвиваються навички самостійної роботи, емоційне сприйняття навколишньої дійсності, а також естетична і екологічна культура [71].

Також *географічні екскурсії* є потужним засобом для реалізації міжпредметних зв'язків, що підвищує ефективність навчання та дозволяє учням краще розуміти взаємозв'язки між різними науковими дисциплінами.

Керівник школи, хоча й не завжди має змогу безпосередньо відвідати навчальну екскурсію, все ж може здійснити її аналіз. Для цього необхідно уважно перевірити план екскурсії, розроблений учителем, провести обговорення з педагогом до та після екскурсії, а також поспілкуватися з учнями після заходу. Важливим етапом є ознайомлення з матеріалами, які були зібрані під час екскурсії, перевірка їх змісту та оформлення.

Екскурсії є ефективним видом змістовного дозвілля, який дозволяє учням наочно побачити технологічні досягнення, узагальнити теоретичний матеріал і зрозуміти особливості його застосування поза межами класної кімнати. Вони є потужним інструментом для реалізації завдань STEM-освіти, оскільки сприяють інтеграції знань з різних предметів (наука, технології, інженерія та математика). Такий підхід до навчання відповідає принципу, що справжнє навчання не є одностороннім. Екскурсії надають учням можливість здійснити практичне спостереження за процесами та явищами, що відбуваються в реальному житті, тим самим перетворюючи навколишній світ на «лабораторію» для пізнання та розвитку [48].

У цьому контексті тема екскурсії є надзвичайно важливою для учня, оскільки вона базується на реальних явищах та об'єктах, що мають практичне значення для розуміння навчального матеріалу. Вибір теми екскурсії, пов'язаної з реальним життям, не лише розширює кругозір учнів, але й дозволяє їм побачити зв'язок теорії з практикою, що є основним завданням сучасної освіти.

1.4. Роль навчальних екскурсій у формуванні краєзнавчих компетенцій учнів

У сучасному освітньому процесі одним із ключових пріоритетів є тісний зв'язок навчання з реальним життям, що є основою формування *географічних компетентностей*. Важливим аспектом цього зв'язку є гармонійне поєднання теоретичної та практичної підготовки учнів. Підвищення рівня теоретичних знань не може бути ефективним без одночасного розвитку практичних навичок.

Однією з найбільш дієвих форм інтеграції шкільної географії з повсякденним життям є застосування *краєзнавчого принципу* навчання. Він відіграє ключову роль у формуванні предметних компетентностей учнів, оскільки дозволяє поєднувати навчальну та виховну складові освітнього процесу. Саме тому в сучасних умовах значення краєзнавства зростає не лише як засобу морально-патріотичного виховання, а й як ефективного підходу до навчання майбутніх поколінь [49].

Краєзнавчий підхід дає змогу органічно інтегрувати процес навчання й виховання, трансформуючи теоретичні знання учнів у конкретні вміння та навички. Викладання географії на основі краєзнавства передбачає організацію навчального процесу так, щоб місцевий матеріал ставав відправною точкою для формування географічних уявлень, понять і закономірностей [84].

Опанування знань про рідний край є не лише важливим освітнім завданням, а й необхідною передумовою для активної участі молоді в його розвитку. Це сприяє формуванню поваги до національних надбань, усвідомленню цінності природних ресурсів і відповідальному ставленню до довкілля. Саме краєзнавство є джерелом глибокого патріотизму та любові до Батьківщини, що відіграє важливу роль у становленні громадянської самосвідомості молоді [88].

Теоретико-методичні засади краєзнавчого принципу навчання були детально розглянуті у працях таких науковців, як В.В. Обозний, В.П. Корнєєв, М.Ю. Костриця, В.С. Прокопчук, М.Г. Стельмахович, І.Т. Прус, К.Ф. Строев, А.Й. Сиротенко, О.В. Колотуха та інших дослідників. Їхні напрацювання стали фундаментом для подальшого розвитку цього підходу в освітньому процесі [33, 47, 78, 79].

Проте в умовах реформування освіти, зокрема в контексті концепції Нової української школи, положень Закону України «Про освіту» та оновленої навчальної програми з географії, виникає необхідність переосмислення традиційних підходів до краєзнавчого принципу. Сучасні освітні виклики потребують адаптації методів і прийомів його впровадження з урахуванням компетентніс-

ного підходу, інтеграції цифрових технологій та активного залучення учнів до дослідницької діяльності.

Значну увагу слід приділити розробці інноваційних методичних підходів, які сприятимуть глибшому засвоєнню знань про рідний край, розвитку критичного мислення, формуванню дослідницьких навичок і посиленню міжпредметних зв'язків. Таким чином, краєзнавчий принцип має стати не лише способом ознайомлення з місцевими особливостями, а й ефективним інструментом для формування цілісного уявлення про географічні закономірності та їх практичне застосування [49].

Краєзнавчий принцип навчання відіграє ключову роль у поєднанні шкільної географії з реальним життям, сприяючи інтеграції освітнього процесу та виховної діяльності. Він дозволяє трансформувати теоретичні знання учнів у практичні навички, розвивати вміння аналізувати та застосовувати здобуту інформацію у повсякденному житті. Викладання географії на основі краєзнавчого підходу передбачає активне використання місцевого матеріалу для формування географічних уявлень, понять і закономірностей, що допомагає учням усвідомити унікальність рідного краю в контексті загальногеографічних процесів [12].

Систематичне вивчення природних особливостей території, її населення та господарської діяльності сприяє розвитку наукового світогляду школярів. Це дає змогу не лише поглиблювати знання, а й виховувати в учнів почуття патріотизму, відповідального ставлення до природних ресурсів і культурної спадщини. Краєзнавство відіграє важливу роль у формуванні екологічної культури, стимулює дослідницький інтерес і розширює просторове мислення [43].

Використання краєзнавчого принципу в освітньому процесі реалізується через різноманітні методи та прийоми, які сприяють засвоєнню знань у доступній та інтерактивній формі. До них належать уроки на природі, практичні роботи, навчальні екскурсії, спостереження за природними, соціальними та економічними явищами, робота з краєзнавчою літературою, картографічними матеріалами та архівними джерелами. Ефективними є також методи проблемного на-

вчання, інтерактивні краєзнавчі ігри, лекції, бесіди, навчальні проєкти та дослідницька діяльність, що стимулює критичне мислення та самостійну роботу учнів [70].

Краєзнавчо-туристична діяльність у позакласній роботі розширює можливості для глибшого вивчення рідного краю. Вона включає різноманітні виховні заходи, такі як інтелектуальні ігри, фестивалі, конференції, дискусії, зустрічі з місцевими краєзнавцями, участь у соціальних проєктах, екологічних акціях та флешмобах. Традиційні форми роботи, серед яких туристичні та краєзнавчі екскурсії, походи, екологічні стежки, дослідницькі експедиції, дозволяють не лише спостерігати за природними та соціально-економічними процесами, а й активно збирати матеріали для подальшого аналізу. Учні можуть створювати фотодокументацію, гербарії, тематичні карти та схеми, розробляти інформаційні стенди та брати участь у підготовці краєзнавчих досліджень [38].

Сучасна освітня програма з географії враховує *краєзнавчий підхід* як один із провідних методів навчання, проте залишає вчителю можливість для творчої реалізації цього принципу. У контексті реформ Нової української школи особлива увага приділяється розвитку ключових компетентностей учнів, що передбачає не лише засвоєння знань, а й їхнє практичне застосування [67]. *Краєзнавчий принцип* у сучасних умовах стає потужним інструментом формування особистісно орієнтованого навчання, що сприяє розвитку патріотичної свідомості, дослідницьких навичок та здатності до самостійного аналізу географічних явищ [68].

Навчальні екскурсії є невід’ємною складовою освітнього процесу, що сприяє формуванню *краєзнавчих компетенцій* учнів. Вони створюють умови для безпосереднього сприйняття навколишнього середовища, дозволяють учням застосовувати отримані теоретичні знання на практиці, а також розвивають їхнє дослідницьке мислення, просторове уявлення та екологічну свідомість.

У процесі *екскурсії* учні розвивають ключові компоненти *краєзнавчої компетенції*, серед яких: когнітивні (знання про рідний край, розуміння природних і соціально-економічних процесів), практичні (навички збору та аналізу

даних, картографування, орієнтування на місцевості, дослідницька діяльність), ціннісно-мотиваційні (формування патріотизму, екологічної культури, відповідального ставлення до довкілля) та ін. [56] (рис. 1.3). Результатом є формування краєзнавчих компетенцій, що сприяють інтеграції теоретичних знань з практикою, розвитку дослідницької діяльності, формуванню патріотичної свідомості та екологічної відповідальності.

Рис. 1.3. Формування краєзнавчих компетенцій за рахунок навчальних екскурсій (складено за [56])

Навчальні екскурсії забезпечують учням формування цілісного уявлення про рідний край, можливість безпосереднього знайомства з природними, історичними, економічними та культурними особливостями свого регіону. Вони сприяють усвідомленню закономірностей розвитку території, її природного та соціально-економічного потенціалу. Завдяки таким видам діяльності учні можуть краще зрозуміти взаємозв'язки між географічними, екологічними та економічними процесами.

Під час екскурсій відбувається розвиток дослідницьких навичок та аналітичного мислення, школярі виконують різноманітні спостереження, фіксують отримані дані, аналізують їх та роблять висновки. Наприклад, вони можуть до-

сліджувати особливості рельєфу, ґрунтів, кліматичних умов, вивчати екосистеми та їхній стан, оцінювати вплив людини на навколишнє середовище. Практичні завдання, такі як вимірювання параметрів природних об'єктів, картографування місцевості, аналіз економічної діяльності підприємств, сприяють розвитку критичного мислення та навичок роботи з інформацією [54].

Навчальні екскурсії сприяють розширенню міжпредметних зв'язків, вони інтегрують знання з різних дисциплін, таких як географія, біологія, історія, екологія та економіка. Це дозволяє учням сприймати інформацію в комплексі та формує міждисциплінарне мислення. Наприклад, вивчення природних ландшафтів може поєднувати географічний та екологічний аналіз, а дослідження історичних пам'яток – історичний, культурологічний та географічний підходи.

Екскурсії до природних об'єктів сприяють формуванню екологічної свідомості, допомагають учням усвідомити значення раціонального використання природних ресурсів та необхідність збереження довкілля. Вони сприяють формуванню відповідального ставлення до навколишнього середовища та стимулюють екологічну активність. Такі заходи, як прибирання забруднених територій, створення екологічних стежок, участь у природоохоронних акціях, розвивають почуття відповідальності за стан природи рідного краю [4].

Знайомство з історико-культурною спадщиною регіону формує в учнів почуття гордості за свою малу батьківщину, зміцнює національну ідентичність та усвідомлення значення власної участі у збереженні культурних надбань. Відвідування краєзнавчих музеїв, пам'яток архітектури, місць історичних подій сприяє розширенню світогляду та формуванню відповідального громадянства. Таким чином навчальні впливають на розвиток патріотизму та соціальної активності.

Екскурсії роблять навчальний процес більш цікавим та наочним, що підвищує мотивацію учнів до вивчення географії та суміжних дисциплін. Вони сприяють розвитку пізнавального інтересу, активного ставлення до навчання, що в майбутньому може вплинути на професійний вибір молоді [80].

Таким чином, навчальні екскурсії є ефективним методом формування краєзнавчих компетенцій учнів, оскільки вони забезпечують практичне застосування знань, розширюють світогляд, формують екологічну та громадянську свідомість, розвивають дослідницькі навички та сприяють патріотичному вихованню. Завдяки активному залученню учнів до дослідження рідного краю екскурсії сприяють не лише підвищенню рівня географічної освіти, а й формуванню особистості, здатної до усвідомленого сприйняття та перетворення свого середовища.

РОЗДІЛ 2.

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОВЕДЕННЯ НАВЧАЛЬНИХ ЕКСКУРСІЙ У ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

2.1. Організація навчальних екскурсій у сучасному освітньому процесі

Навчальні екскурсії є важливою складовою сучасного освітнього процесу, оскільки вони забезпечують безпосереднє знайомство учнів із природними, соціальними та економічними об'єктами, сприяють розвитку пізнавального інтересу, формуванню наукового світогляду та практичних навичок. Вони дозволяють ефективно поєднувати теоретичне навчання з практичною діяльністю, що відповідає сучасним освітнім тенденціям та вимогам компетентнісного підходу.

Організація навчальних екскурсій у сучасній школі ґрунтується на таких принципах як науковість і достовірність, компетентнісний підхід, міжпредметні зв'язки, активна участь учнів та ін. (табл. 2.1.).

Таблиця 2.1.

Принципи організації навчальних екскурсій

Принцип	Зміст
Науковість і достовірність	екскурсії мають базуватися на перевірених фактах і сучасних знаннях, відповідати навчальним програмам
Компетентнісний підхід	зміст і структура екскурсій спрямовані на розвиток ключових і предметних компетентностей учнів
Міжпредметні зв'язки	поєднання знань з різних галузей (географії, біології, історії, економіки тощо) сприяє глибшому засвоєнню матеріалу
Активна участь учнів	залучення школярів до проведення досліджень, виконання завдань, створення звітів та презентацій підвищує ефективність навчання
Інтерактивність та технологічність	використання сучасних технологій (цифрові карти, мобільні додатки, доповнена реальність) робить екскурсії цікавішими та доступнішими
Безпека та організаційна підготовка	екскурсія має бути добре спланованою, з урахуванням вікових особливостей дітей, правил техніки безпеки та санітарних норм

Навчальні екскурсії мають комплексний вплив на формування особистості учнів. Вони сприяють поглибленню знань та засвоєнню навчального матеріалу через безпосереднє знайомство з об'єктами вивчення, розвитку пізнавального інтересу та мотивації до навчання, формуванню дослідницьких навичок та вмінню працювати з інформацією, вихованню екологічної та культурної свідомості, формуванню почуття відповідальності за довкілля, розвитку соціальних навичок, уміння працювати в команді, комунікації, самостійності.

Проведення навчальної екскурсії вимагає ретельної підготовки вчителя і учнів, оскільки вона має не лише інформаційно-пізнавальний, а й практичний та виховний характер [83].

Учитель має заздалегідь детально ознайомитися з об'єктом екскурсії, визначити його освітню цінність та ключові питання для вивчення. Важливим завданням є формулювання проблемних питань, які допоможуть активізувати пізнавальну діяльність учнів. Також необхідно розробити маршрут, окреслити основні й додаткові джерела інформації, скласти список необхідного обладнання та допоміжних матеріалів. Окрему увагу слід приділити питанням безпеки, пояснивши учням правила поведінки під час екскурсії.

Для ефективної роботи клас поділяють на підгрупи, кожна з яких отримує конкретні завдання: фіксація спостережень у вигляді записів, фотографування, виконання вимірювань або створення замальовок. Важливо, щоб учні були не лише слухачами, а й активними учасниками навчального процесу.

Підготовка учнів передбачає ознайомлення з теоретичними основами теми, яку буде розглянуто під час екскурсії. Вони повинні чітко розуміти її мету, завдання та очікувані результати, а також усвідомлювати значення отриманих знань для подальшого навчання. Екскурсія стає більш ефективною, якщо учні не лише засвоюють нову інформацію, а й аналізують її, співвідносячи з уже набутими знаннями.

Таким чином, добре спланована підготовка до екскурсії забезпечує її успішне проведення, сприяє розвитку дослідницьких навичок учнів, підвищує рівень засвоєння матеріалу та формує стійкий інтерес до навчання.

Важливим етапом організації навчальної екскурсії є проведення інструктажу, який сприяє підвищенню її ефективності та безпеки. Перед виходом на об'єкт спостереження учні мають отримати вичерпну інформацію про його особливості, значення та ключові аспекти, на які слід звернути увагу.

Не менш важливим є створення технологічних карток спостереження, які допомагають структурувати екскурсію та спрямовують увагу учнів на основні моменти. Такі картки містять перелік завдань, питання для самостійного аналізу, схеми чи таблиці для заповнення під час роботи на місцевості. Це дозволяє систематизувати отримані знання та полегшує подальше опрацювання матеріалу після повернення до класу.

Підготовка необхідних матеріалів, зокрема карт, інструкцій, інструментів для вимірювань, фото- чи відеотехніки, також є важливим компонентом підготовчого процесу. Вони дозволяють проводити більш детальні спостереження, аналізувати отримані результати та робити науково обґрунтовані висновки.

Окрему увагу слід приділити техніці безпеки. Учні повинні бути поінформовані про правила поведінки під час екскурсії, особливо якщо вона проходить у природному середовищі або на промислових об'єктах. Вчитель зобов'язаний нагадати про необхідність дотримання заходів безпеки, використання спеціального обладнання та відповідального ставлення до навколишнього середовища.

Процес навчання під час екскурсії ґрунтується на безпосередньому сприйнятті та аналізі об'єктів спостереження, що забезпечує більш глибоке засвоєння матеріалу. Важливим аспектом є не лише споглядання, а й усвідомлення теоретичної та практичної значущості об'єктів, що вивчаються. У цьому контексті особливу роль відіграють конкретне й образне мислення учнів, їхня уява та вміння проводити паралелі між отриманими знаннями та реальними явищами.

Навчальна екскурсія дозволяє ефективно реалізувати ключові дидактичні принципи, зокрема єдність конкретного й абстрактного, зв'язок теоретичних знань із практичним застосуванням, інтеграцію навчання з життям. Активна

взаємодія учнів із навколишнім середовищем сприяє не лише розширенню світогляду, а й формуванню критичного мислення, спостережливості та аналітичних навичок.

Крім того, екскурсія є ефективним засобом формування в учнів як розумових, так і практичних навичок. Вони навчаються працювати з інформацією, робити висновки, аналізувати взаємозв'язки між явищами та застосовувати набуті знання в реальних життєвих ситуаціях. Таким чином, навчальні екскурсії не лише поглиблюють теоретичні знання, а й сприяють розвитку самостійності, ініціативності та дослідницького підходу до навчання.

Завершальний етап навчальної екскурсії передбачає аналіз її ефективності та оцінку досягнутих результатів. Обов'язковим компонентом є перевірка того, наскільки були реалізовані цілі заходу, а також оформлення та подальше використання отриманих матеріалів. Результати екскурсії можуть фіксуватися як в індивідуальній, так і в груповій формі, що сприяє розвитку комунікативних навичок учнів та закріпленню отриманих знань. Використання зібраного під час екскурсії матеріалу на подальших уроках допомагає активізувати пізнавальну діяльність учнів, зробити навчання більш емоційно забарвленим і змістовним.

Оцінка навчальної екскурсії охоплює кілька ключових параметрів. Важливо враховувати педагогічну доцільність обраної теми та відповідність поставлених цілей змісту навчальної програми. Тип екскурсії (літературна, краєзнавча, виробнича) визначає особливості її організації, а належна теоретична та практична підготовка учнів до заходу забезпечує максимальну результативність. Важливим етапом є ознайомлення з екскурсійним об'єктом, складання плану маршруту та формулювання ключових запитань, які допоможуть учням краще засвоїти матеріал.

Ефективне проведення екскурсії передбачає продуманий інструктаж для учителя та учнів, розподіл завдань і функцій, що сприяє активному залученню школярів у процес навчання. Спостереження та аналіз об'єктів, виконання практичних завдань (замальовки, фотографування, відеофіксація, ведення запи-

сів) допомагають закріпити отримані знання. Окрему увагу слід приділяти поведінці учнів, їхньому рівню зацікавленості, дисципліні та організованості.

Оформлення результатів екскурсії може набувати різних форм: створення альбомів, проведення вікторин, складання графіків, діаграм, написання доповідей, підготовка аматорських фільмів чи презентацій. Завдяки цьому учні не лише систематизують отриману інформацію, а й розвивають творчі та аналітичні здібності.

Підсумовуючи, результативність навчальної екскурсії проявляється у розширенні світогляду, формуванні нових компетенцій, набутті практичних навичок та підвищенні загального рівня ерудиції учнів. Вона сприяє розвитку критичного мислення, знайомству з реальними процесами та явищами, а також формує стійку мотивацію до подальшого навчання.

З метою виявлення переваг, недоліків та особливостей реалізації потенціалу навчальних екскурсій в освітньому процесі, було здійснено комплексний аналіз модельних навчальних програм для 5–9 класів, що належать до природничої освітньої галузі та галузі «Географія» у межах впровадження Концепції Нової української школи. Ці програми були затверджені та впроваджуються поетапно з 2022 року відповідно до нового Державного стандарту базової середньої освіти. Аналіз дозволив оцінити ступінь інтеграції екскурсійної діяльності у навчальні плани, з'ясувати, які саме екскурсії передбачені, у яких формах (реальні, віртуальні), з якою частотою та змістовною насиченістю, а також наскільки вони сприяють досягненню очікуваних результатів навчання. [59].

Модельна навчальна програма «Пізнаємо природу» для 5–6 класів (автори Біда Д.Д., Гільберг Т.Г., Колісник Я.І.) демонструє чітко виражену орієнтацію на компетентнісний підхід до навчання та інтегрує екскурсійну діяльність у структуру освітнього процесу як повноцінний і вагомий інструмент пізнання [2]. Однією з ключових ознак цієї програми є її практична спрямованість, яка реалізується не лише через традиційні форми, як-от спостереження чи лабораторні роботи, а й через проведення навчальних екскурсій до об'єктів на-

вколишнього середовища, природних і соціально-економічних систем, технічних об'єктів та освітніх установ.

Екскурсії у програмі тісно пов'язані з формуванням ключових компетенцій, особливо інформаційно-комунікаційної, яка проявляється через уміле використання джерел інформації, її пошук, обробку та осмислення. Навчальний процес в межах цього курсу вибудовується гнучко, оскільки програма не містить фіксованого розподілу годин між темами, що дає вчителю можливість самостійно визначати обсяг, час і доцільність проведення екскурсій залежно від конкретного контексту, наявної матеріально-технічної бази та освітніх потреб учнів.

Особливо помітна роль екскурсій у таких темах, як «Рослини нашої місцевості», «Тварини нашої місцевості», де вивчення біологічного різноманіття базується на безпосередньому контакті з природою. Крім цього, запропоновано екскурсії на підприємства (зокрема в контексті теми про гриби та дріжджі), в теплиці або фермерські господарства, що формує розуміння прикладного значення біологічних знань. У курсі для 6 класу передбачено також відвідування планетарію або віртуальне спостереження за зоряним небом, що є прикладом включення елементів STEM-освіти.

Програма демонструє широкі можливості екскурсій як засобу зв'язку навчального змісту з реальним світом, поглиблення знань та розвитку дослідницьких навичок. Зміст екскурсій не лише підкріплює матеріал шкільних занять, а й сприяє формуванню системного мислення, оскільки інтегрує знання з різних предметних галузей. Використання резервного часу для проведення уроків-екскурсій або екологічних досліджень дає змогу будувати навчання на засадах активної участі, рефлексії та емоційного залучення учнів до пізнавальної діяльності. Таким чином, екскурсії в програмі виступають не додатковою, а ключовою формою реалізації змісту інтегрованого курсу, що поєднує навчання, дослідження і реальне спостереження у єдиний процес.

Модельна навчальна програма «Пізнаємо природу» для 5–6 класів у редакції авторки Т. В. Коршевич [46] демонструє цілісну систему реалізації

навчального процесу на основі дослідницького та екскурсійного підходів. Особливістю програми є систематичне впровадження екскурсій (як реальних, так і віртуальних) у всі тематичні блоки, що забезпечує практичну реалізацію принципу «навчання через діяльність».

Екскурсії в програмі розглядаються не як додатковий захід, а як повноцінна складова навчання, що безпосередньо пов'язана з досягненням очікуваних результатів. Учні постійно залучаються до обговорення побаченого, виконують дослідницькі завдання, ведуть спостереження, складають каталоги природних об'єктів, створюють проекти, діляться враженнями від побаченого. Така структура дозволяє органічно поєднувати пізнавальну діяльність з розвитком комунікативних та соціальних умінь.

Тематика екскурсій охоплює всі напрями природничої освіти: учні знайомляться з природними об'єктами своєї місцевості, відвідують планетарії, ботанічні сади, фермерські господарства, обсерваторії, музеї науки, краєзнавчі та анатомічні експозиції, лабораторії. Це дає змогу кожному учневі доторкнутися до наукової картини світу через живе, емоційне пізнання, а також розуміти міждисциплінарні зв'язки між фізикою, біологією, хімією, астрономією та географією.

Особливо важливо, що вчителю залишено свободу у виборі екскурсійних об'єктів з урахуванням місцевих умов та наявної інфраструктури, що дозволяє адаптувати програму до конкретного освітнього середовища. Замість жорсткої прив'язки до конкретних установ чи локацій, програма пропонує варіативність, орієнтовність і відкритість до інновацій.

Таким чином, екскурсії в цій програмі виконують одразу кілька функцій: поглиблюють знання, сприяють практичному закріпленню матеріалу, розвивають пізнавальний інтерес, вчать працювати з джерелами інформації, стимулюють групову взаємодію та формують ціннісне ставлення до природи й науки. Це свідчить про сучасний, інтегрований підхід до викладання природничих дисциплін, де екскурсія стає не додатком, а логічним і важливим елементом освітнього процесу.

Модельна навчальна програма інтегрованого курсу «Пізнаємо природу» для 5–6 класів (авт. Шаламов Р.В., Каліберда М.С., Григорович О.В., Фіцайло С.С.) [89] демонструє значний потенціал для реалізації компетентнісного підходу, однак у порівнянні з іншими варіантами цієї програми, зокрема розробленими авторськими колективами Біди Д.Д. або Коршевніук Т.В., екскурсійна діяльність тут представлена вкрай обмежено та фрагментарно.

У 5 класі екскурсії згадуються лише в межах теми «Моделювання» як приклад можливого результату діяльності у формі постерної сесії або створення карти маршруту. Проте екскурсія в даному випадку не виступає як самостійна дидактична одиниця, а радше як допоміжний елемент або умовний приклад для візуалізації. Водночас в інших програмах саме навчальна екскурсія є структурною частиною тем, з чітко визначеним змістом, завданнями та очікуваними результатами.

У 6 класі, у межах розділу «Розв’язування проблем», екскурсія згадується в контексті планування дослідження антропічного впливу на природу. Однак і тут вона не отримує розвитку як повноцінний навчальний інструмент. Відсутні конкретні приклади об’єктів, не прописано дидактичну мету, не визначено можливу форму звітності чи інтеграцію з іншими видами навчальної діяльності.

Таким чином, у цій програмі екскурсії не мають системного характеру й не використовуються повноцінно як засіб формування природничої, дослідницької чи краєзнавчої компетентностей. У порівнянні з програмами Біди Д.Д. або Коршевніук Т.В., де екскурсії є наскрізним компонентом навчального процесу, інтегрованим у більшість тем і структурованим за змістом, тут спостерігається недовикористання освітнього потенціалу цієї форми навчання.

Обмежене представлення екскурсійної діяльності звужує можливості реалізації міжпредметних зв’язків, зменшує практичну спрямованість навчання та обмежує розвиток дослідницьких навичок, які природничі науки традиційно покликані формувати. Отже, ця програма вимагає доопрацювання в напрямку ширшого включення екскурсійної діяльності як невід’ємного інструменту живого пізнання природи.

Аналізуючи *модельну навчальну програму «Пізнаємо природу. 5–6 класи (інтегрований курс)» авторства Бобкової О. С.* [5], слід визнати, що в контексті екскурсійної діяльності вона займає проміжну позицію: з одного боку, наявні конкретні вказівки на проведення тематичних екскурсій, з іншого – ця форма подана без глибокої деталізації або розкриття методичних підходів до її реалізації.

У 5 класі екскурсії запропоновані до трьох тем з розділу біологічного спрямування («Квіткові рослини», «Ріст і розвиток рослин», «Харчові ланцюги»), а також у темі астрономічного блоку передбачено можливість відвідин планетарію, обсерваторії чи музею космонавтики. Такий підхід свідчить про усвідомлення ролі екскурсій як засобу практичного пізнання природи та засобу зорової опори для формування природничих уявлень.

У 6 класі тематична екскурсія фігурує в темі, присвяченій тепловим явищам, що передбачає можливе розширення теми за межі класу. Окремо варта уваги тема «Сили. Енергія», у якій, хоч екскурсія прямо не зазначена, вміщено значний блок, присвячений безпеці під час екскурсій, туристичних походів і пересувань, що опосередковано свідчить про важливість практичної діяльності поза межами школи.

Водночас програма не містить системного охоплення екскурсій у кожному тематичному блоці, як це реалізовано у версіях програм авторства Біди Д.Д. або Коршевніук Т.В., де екскурсійна діяльність фактично наскрізна і розгорнута з відповідними дидактичними орієнтирами. Тут екскурсії згадуються як формат, проте не розкривається їхня методична структура, типологія (віртуальні, дослідницькі, оглядові), відсутні вказівки на цілі, інструменти оцінювання результатів чи інтеграцію в проєктну діяльність.

Таким чином, програма Бобкової О. С. дійсно враховує екскурсії як частину навчального процесу, однак порівняно з іншими розробками, вона використовує менш широкий арсенал екскурсійної діяльності. Її сильна сторона – конкретне включення тематичних виїзних занять у кілька ключових тем, а слабка – відсутність комплексного підходу до впровадження екскурсій як системної

освітньої практики. Це відкриває простір для доопрацювання програми з урахуванням потреб учнів у живому пізнанні світу та розвитку дослідницьких навичок.

Модельна навчальна програма «Природничі науки. 5–6 класи (інтегрований курс)» авторського колективу Білик Ж.І., Засєкіної Т.М., Лашевської Г.А., Яценка В.С. [3] демонструє помірковане, але функціонально доцільне використання екскурсійної діяльності в структурі природничої освіти.

У 5 класі екскурсії передбачено в темі «Досліджуємо обмін і перетворення енергії і речовин». Тут екскурсійна діяльність має чітко виражений прикладний характер і спрямована на формування розуміння зв'язків між природничими знаннями та реальними процесами у побуті та виробництві. Запропоновано відвізити на присадибну ділянку, до саду чи городу, на агрофірму або харчове підприємство, що дає змогу безпосередньо спостерігати об'єкти й явища, які вивчаються, а також формує початкове уявлення про сільськогосподарські та виробничі технології. Такий підхід сприяє інтеграції біологічного, хімічного та технологічного компонентів курсу.

У 6 класі екскурсія рекомендована в темі «Досліджуємо життя на Землі» з відвідуванням природних локацій – лісу, парку, водойм. Це дозволяє учням досліджувати біорізноманіття, водні та наземні екосистеми, проводити спостереження, збір природних об'єктів, фіксацію екологічних змін, що є важливими елементами формування екологічної компетентності та розвитку дослідницьких умінь.

Водночас, у порівнянні з деякими іншими програмами (наприклад, Бідди Д.Д. або Коршевніук Т.В.), де екскурсії охоплюють більшість тем і мають чітко прописані функції, ця програма містить лише вибіркові екскурсії без розгортання методичних рекомендацій щодо їх організації, цілей, змісту або очікуваних результатів. Не вказано також, чи мають ці екскурсії бути обов'язковими, чи вони є лише варіативним компонентом.

У підсумку, програма Білик Ж.І. та співавторів реалізує екскурсійну діяльність як точкову форму практичного навчання, що, з одного боку, дозволяє

забезпечити зв'язок теорії з практикою, але з іншого – не використовує повною мірою потенціал екскурсій як системного методу природничої освіти. Вона залишається помірно екскурсійно орієнтованою і потребує розширення в частині методичного супроводу цієї форми діяльності для повнішої реалізації компетентнісного підходу.

Після аналізу змісту *модельної навчальної програми інтегрованого курсу «Довкілля» для 5–6 класів (авт. О.В. Григорович)* [26], можна зробити обґрунтований висновок: на відміну від загальних формулювань у вступі до програми, її практичний зміст демонструє досить активне впровадження екскурсій у навчальний процес.

У 5 класі екскурсії передбачені у щонайменше чотирьох темах: учні знайомляться з астрономією (відвідування обсерваторії та планетарію), із лісовими екосистемами та їх господарським використанням, а також з аграрним сектором (екскурсія в поле). Окремо варта уваги екскурсія в ліс із залученням фахівців (лісівників), що передбачає міждисциплінарну комунікацію та формування екологічного світогляду учнів.

У 6 класі екскурсії охоплюють ще ширший спектр – від теми «Я на морі» до «Я в супермаркеті», тобто від екології до основ здоров'я, побутової безпеки та харчової промисловості. Це вказує на міжгалузеву інтеграцію курсу, а також – на застосування екскурсій не лише як засобу природничого пізнання, але й як частини соціального виховання та профорієнтації. До прикладу, екскурсія до метеостанції – це вже введення у основи метеорології, а відвідування закладу діагностики чи пожежної служби – формування навичок безпеки й турботи про здоров'я.

Отже, у порівнянні з іншими модельними програмами, саме ця версія курсу «Довкілля» – одна з найбільш екскурсійно насичених. На відміну від попереднього загального формулювання щодо факультативності екскурсій, реальний зміст програми демонструє їх системне включення в більшість тематичних блоків. При цьому охоплено не лише природу, а й господарство, виробництво, соціальну інфраструктуру.

Таким чином, програма Григорович О.В. фактично активно використовує екскурсії як ключовий інструмент компетентнісного навчання, навіть попри декларативну «рекомендаційність» у вступі. Цей змістовий підхід дозволяє поєднати навчання з реальним життям, формувати дослідницькі, громадянські, екологічні та здоров'язбережувальні компетентності учнів, що повністю відповідає філософії Нової української школи.

Модельна навчальна програма «Природничі науки. 7–9 класи (інтегрований курс)» (автори: Мандренко Ю. І., Довгань Г. Д., Сардига М. В., Омелянчук Ю. О., Боднар О. В., Ментух С. І.) [55] не містить жодної прямої згадки про екскурсії як форму організації освітнього процесу.

Цей факт викликає певне здивування, адже саме в середній школі (7–9 класи), коли в учнів зростає рівень пізнавальної активності, аналітичного мислення та здатності до самостійного дослідження, екскурсії можуть і повинні відігравати суттєву роль у формуванні міжпредметних зв'язків, природничо-наукової, екологічної та дослідницької компетентностей.

На відміну від програм для 5–6 класів, де екскурсії активно або помірно інтегровані (наприклад, у курсах «Пізнаємо природу» чи «Довкілля»), у цій програмі жодного тематичного блоку не супроводжує рекомендація щодо виїзного заняття, спостереження, дослідження об'єктів у природному середовищі або на підприємствах. Такий підхід свідчить про звуження практичного компонента природничої освіти на рівні базової школи.

Відсутність екскурсій у програмі є втратою важливого дидактичного інструмента, який дозволяє не лише закріпити та конкретизувати теоретичні знання, але й мотивувати учнів до навчання, розвивати навички дослідження, критичного мислення, спостереження й практичного застосування знань. Це особливо актуально для природничих наук, де багато понять (геологічних, біологічних, екологічних, фізичних, хімічних) важко повноцінно зрозуміти без наочності або реального досвіду.

Таким чином, модельна програма для 7–9 класів демонструє певну методичну прогалину, і її недостатня практикоорієнтованість (зокрема відсутність

екскурсійної діяльності) може обмежувати реалізацію ключових цілей компетентнісного навчання. Це відкриває перспективи для подальшого вдосконалення програми, зокрема – через включення системи тематичних екскурсій, польових досліджень і проєктно-дослідницької діяльності на базі реальних об'єктів довкілля чи виробництва.

Модельна навчальна програма «Географія. 6–9 класи» (авт. Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р., Гільберг Т. Г., Даценко Л. М.) [42] є однією з найбільш послідовно структурованих щодо впровадження навчальних екскурсій серед усіх чинних програм для закладів загальної середньої освіти. Вона передбачає цілеспрямоване використання екскурсій у рамках різних тем, а також прив'язує їх до змісту окремих розділів, що суттєво сприяє реалізації компетентнісного підходу в навчанні географії.

У 6 класі екскурсії інтегровані до кожного основного розділу, присвяченого вивченню геосфер Землі – літосфери, атмосфери, гідросфери, природних комплексів. Такі заняття передбачають ознайомлення з місцевими формами рельєфу, гірськими породами, водоймами та природними ландшафтами. Це забезпечує безпосередній контакт учнів з об'єктами вивчення й дозволяє формувати стійкі уявлення про закономірності просторової організації природи.

У 8 класі екскурсії застосовуються при вивченні природи України – рельєфу, клімату, вод, а також у соціально-економічному блоці – при вивченні населення (етнічного складу, побуту) та природи свого краю. Такий підхід дозволяє посилити краєзнавчу складову навчання, актуалізувати регіональний компонент і стимулювати учнів до пошуково-дослідницької діяльності.

У 9 класі екскурсії інтегруються у вивчення вторинного сектору економіки, зокрема легкої промисловості. Навчальні виїзди на місцеві підприємства надають змогу пов'язати теоретичний зміст теми з реальними економічними об'єктами, що сприяє профорієнтації учнів і формуванню економічної грамотності.

Сильними сторонами цієї програми є:

- ✓ системність і послідовність екскурсійної діяльності – вона охоплює як природничі, так і соціально-економічні аспекти курсу;
- ✓ гнучкість та варіативність – програма дозволяє проводити екскурсії як в урочний, так і в позаурочний час, а також адаптувати їх відповідно до місцевих умов;
- ✓ формування практичних і краєзнавчих компетентностей – учні не лише засвоюють навчальний матеріал, а й навчаються спостерігати, аналізувати, оцінювати, робити висновки.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що модельна програма з географії для 6–9 класів демонструє високий рівень інтеграції екскурсій у структуру навчального процесу. Вона реалізує ідеї Нової української школи, поєднуючи теорію з практикою, сприяє всебічному розвитку учнів і створює умови для формування географічної, екологічної, громадянської та дослідницької компетентностей.

Аналіз *модельної навчальної програми «Географія. 6–9 класи» (авт. Запотоцький С.П. та ін.)* [37] показує, що екскурсії в ній не лише декларовані як важливий інструмент практичного навчання, а й цілісно інтегровані в зміст освітніх тем практично кожного року навчання. Це дозволяє оцінити програму як одну з найбільш екскурсійно насичених і змістовно збагачених серед усіх чинних програм з географії.

У 6 класі екскурсії мають на меті сформувати базові уявлення про гідросферу, біосферу, природні комплекси та екологічний стан довкілля. Пропоновані виїзні заняття мають чітко окреслений зміст (дослідження водойм, робота з краєзнавчими матеріалами), що відповідає віковим особливостям учнів і формує первинні практичні навички дослідження навколишнього середовища.

У 8 класі, який зосереджений на географії України, екскурсії охоплюють як природничий блок (рельєф, клімат, ґрунти, біорізноманіття, ландшафти), так і соціально-економічну тематику (природокористування, національні парки, етнографічні спостереження). Така насиченість сприяє глибшому засвоєнню регіонального компоненту та активному включенню учнів у краєзнавчу діяльність.

Окремої уваги заслуговують віртуальні екскурсії, які розширюють просторові межі шкільного вивчення географії – до географічного центру України, одеського «нульового кілометра», Гідрометцентрів тощо.

У 9 класі продовжується інтеграція виїзних занять, але вже з економіко-географічним змістом. Учням пропонуються реальні екскурсії на підприємства вторинного сектора, а також віртуальні подорожі до туристичних кластерів України та технопарків США, національних парків Європи, що дозволяє поєднати економіку, інформатику, туризм, екологію.

Сильні сторони програми:

- ✓ повна інтеграція екскурсій у зміст навчання – вони не є побіжно згаданими, а чітко вписані в логіку освітніх тем;
- ✓ баланс між реальними та віртуальними формами – що робить програму адаптивною до різних умов, у т.ч. безпекових, фінансових чи організаційних;
- ✓ компетентнісний фокус – екскурсії використовуються не лише для засвоєння знань, а й для формування дослідницьких, комунікативних, екологічних і громадянських компетентностей.

Отже, ця модельна програма вирізняється високим рівнем методичної опрацювання екскурсійного компонента. У порівнянні з іншими аналогічними програмами, вона охоплює найширший спектр тем для реальних і віртуальних екскурсій, демонструючи справжню інтеграцію теорії з практикою та відповідаючи ключовим засадам Нової української школи.

Аналіз *навчальної програми з географії для 6–9 класів (розробленої на основі Державного стандарту 2011 року)* [24] показує, що екскурсійна діяльність у ній практично не передбачена, але реалізується вибірково і менш системно, ніж у більш сучасних модельних програмах, розроблених відповідно до Концепції Нової української школи (НУШ).

У програмі наголошується на важливості дотримання безпеки під час екскурсій та польових досліджень, що вже є позитивною ознакою – адже вміння орієнтуватися на місцевості, діяти відповідально під час виїздів на природу або

до конкретних об'єктів, є важливими елементами формування життєвих компетентностей. Водночас реальних форм організації екскурсій або конкретних прикладів об'єктів і маршрутів програма майже не подає.

У 6 класі екскурсія передбачена лише в одному місці – у темі «Природні комплекси», де зазначено виїзд до природного комплексу своєї місцевості. При цьому основний акцент робиться не на змістовому наповненні екскурсії, а на формуванні навичок безпечної поведінки у природному середовищі.

Також у розділі «Земля на плані та карті» акцентується увага на ціннісному значенні орієнтування на місцевості, що може мати прикладне значення під час екскурсій, проте реальної організації виїзду не передбачено.

У 8 класі є згадка про екскурсію-дослідження у межах теми про населення регіону, що потенційно може охоплювати як соціально-географічні, так і краєзнавчі аспекти. Однак знову ж таки – екскурсійна діяльність подається як загальна пропозиція, без уточнення форм, об'єктів чи змісту.

Таким чином, навчальна програма з географії 6–9 класів на основі стандарту 2011 року:

- ✓ визнає цінність екскурсій для формування життєвих і географічних компетентностей;
- ✓ наголошує на поведінкових та безпекових аспектах, але не дає широкого інструментарію для системного використання екскурсій у навчальному процесі;
- ✓ поступається сучасним модельним програмам (наприклад, Коберніка, Запотоцького), які значно глибше інтегрують екскурсії в тематику курсу, передбачають їх варіативність (віртуальні/реальні) та орієнтують на компетентнісний результат.

Отже, екскурсійний потенціал цієї програми обмежений і реалізується радше декларативно, ніж системно, що слід враховувати під час планування сучасного уроку географії.

Таблиця 2.2

Особливості модельних програм з географії та природничої науки для 5-9 класів НУШ щодо впровадження екскурсійної діяльності в освітній процес

(узагальнено на основі [2, 3, 5, 26, 37, 42, 46, 89])

Назва програми	Переваги	Недоліки	Особливості
<i>Пізнаємо природу (Біда Д.Д., Гільберг Т.Г., Колісник Я.І.)</i>	Чітка практична спрямованість; декілька конкретних екскурсій з прив'язкою до тем	Обмежений перелік екскурсій; не у всіх темах вони передбачені	Дається свобода вчителю щодо організації екскурсій; інтеграція з проектною діяльністю
<i>Пізнаємо природу (Коршевніук Т.В.)</i>	Реальні та віртуальні екскурсії; пов'язані з проектною діяльністю	Малий обсяг екскурсій; переважно оглядовий рівень	Системне використання обміну враженнями після екскурсій
<i>Пізнаємо природу (Шаламов Р.В. та ін.)</i>	Формування просторового мислення, використання карт і маршрутів	Екскурсії згадуються побічно; мало конкретних прикладів	Орієнтація на моделювання та інтелектуальні завдання
<i>Пізнаємо природу (Бобкова О.С.)</i>	Тематичні екскурсії у багатьох темах; реальні об'єкти (планетарій, природа)	Обмежений спектр екскурсій за темами фізичних явищ	Програма враховує потребу в підготовці до безпечної поведінки
<i>Природничі науки (Білик Ж.І. та ін.)</i>	Екскурсії до реальних об'єктів виробництва, лісу, водойм	Невелика кількість екскурсій; вузький спектр об'єктів	Поєднання з практичними дослідженнями
<i>Довкілля (Григорович О.В.)</i>	Наявність багатьох екскурсій у різні об'єкти (ліс, музей, супермаркет)	Рекомендаційний характер, не обов'язкові до виконання	Акцент на формуванні екоорієнтованої поведінки
<i>Географія (Кобернік С.Г. та ін.)</i>	Широкий спектр навчальних екскурсій, реальні та віртуальні приклади	Не всі теми супроводжуються виїзною формою	Системне включення екскурсій у тематику; адаптація до умов школи
<i>Географія (Запотоцький С.П. та ін.)</i>	Збалансоване поєднання реальних і віртуальних екскурсій	Місцями загальні формулювання щодо змісту екскурсій	Програма максимально інтегрує екскурсії у зміст навчання
<i>Географія (навчальна, 2011)</i>	Увага до безпечної поведінки під час екскурсій	Мінімальна кількість екскурсій, формально згадуються	Застаріла структура, слабка екскурсійна реалізація

Модельні навчальні програми Нової української школи демонструють різний ступінь інтеграції екскурсійної діяльності в освітній процес. Найбільшу увагу цьому елементу навчання приділено у програмах з географії, де екскурсії є невід'ємною частиною змісту освіти. Програми авторських колективів Коберніка С.Г., Запотоцького С.П., Гладковського Р.В., Довганя А.І. чітко структурують екскурсії за темами, передбачають реальні та віртуальні виїзди, а також поєднують їх із розвитком краєзнавчих, дослідницьких і практичних компетенцій.

У програмі «Довкілля» (Григорович О.В.) екскурсії використовуються як інструмент міждисциплінарної інтеграції та екологічного виховання, передбачаючи відвідування об'єктів соціальної, природної та інженерної інфраструктури. Такі екскурсії не лише формують знання, а й виховують практичні навички поведінки в середовищі.

Програми інтегрованого курсу «Пізнаємо природу» (автори Біда Д.Д., Гільберг Т.Г., Бобкова О.С., Коршевнік Т.В.) по-різному реалізують екскурсійний компонент. У низці з них (зокрема у Бобкової О.С.) спостерігається системність і тематичність в організації виїздів. Натомість у деяких варіантах цього курсу (наприклад, у Шаламова) екскурсії згадуються лише фрагментарно, що обмежує можливості практичного занурення учнів у природничі явища.

Програма з природничих наук (автори Білик, Засєкіна та інші) інтегрує екскурсії в контексті дослідницької діяльності, але обсяг і частота таких виїздів є обмеженими. Програма для 7–9 класів («Природничі науки», Мандренко Ю.І. та ін.) взагалі не містить згадок про екскурсії, що є втраченим потенціалом у формуванні системного бачення природничих процесів.

Варто зазначити, що у всіх програмах екскурсії трактуються як гнучкий інструмент, який учитель може адаптувати до матеріально-технічних умов, безпеки, місцевих особливостей тощо. Частина екскурсій має рекомендаційний характер, що, з одного боку, дає свободу вчителю, а з іншого — може знижувати системність та обов'язковість їх проведення.

Отже, навчальні екскурсії, попри різну ступінь інтеграції у зміст програм, залишаються потужним засобом активного, дослідницького і компетентнісного навчання, який варто підтримувати методично та організаційно, забезпечуючи його ширше впровадження в усі природничі курси.

2.2. Використання інтерактивних методів та цифрових технологій у проведенні навчальних екскурсій

Визначення ролі та значення інтерактивних методів навчання в екскурсійній діяльності є ключовим для підвищення ефективності пізнавального процесу. Застосування цих методів сприяє глибшому засвоєнню матеріалу, активному залученню учнів та розвитку їхньої аналітичної й комунікативної компетентності. Важливо дослідити особливості інтерактивних методів та оцінити рівень їх використання під час екскурсій, щоб обґрунтувати необхідність їх ширшого впровадження в освітню практику.

Інтерактивне навчання передбачає активний процес взаємодії, що включає обмін знаннями, ідеями, емоціями та спільну діяльність. Його відмінною рисою є не лише участь учнів у процесі, а й створення динамічного освітнього середовища, де кожен стає активним учасником навчального процесу. Інтерактивність у контексті екскурсійної діяльності сприяє зануренню учнів у досліджувану тему, підвищує мотивацію та стимулює критичне мислення.

Сучасні екскурсійні методики активно інтегрують різноманітні інтерактивні підходи, такі як використання цифрових технологій, рольові ігри, проблемне навчання, квестові екскурсії та елементи доповненої й віртуальної реальності. Це дає змогу урізноманітнити навчальний процес, зробити його більш доступним, практико-орієнтованим та цікавим для різних вікових груп. Таким чином, розширення застосування інтерактивних методів у методиці екскурсій є актуальним завданням сучасної освіти, спрямованим на формування активного, мислячого та залученого до процесу навчання покоління [25].

Такий підхід до розуміння інтерактивності стає основою для формування сучасних методів навчання та виховання у закладах освіти. Інтерактивні методи передбачають не лише засвоєння інформації, а й активну участь кожного учасника освітнього процесу. Навчання відбувається у формі постійного діалогу, що ґрунтується на співнавчанні та взаємонавчанні, де всі учасники є рівноправними суб'єктами, які взаємодіють, обмінюються інформацією, колективно вирішують завдання, аналізують реальні та змодельовані ситуації.

Важливою складовою інтерактивного навчання є розвиток критичного мислення, формування комунікативних навичок і спільне ухвалення рішень. Учасники навчального процесу не лише отримують знання, а й оцінюють поведінку один одного та власні дії, що сприяє саморефлексії та вдосконаленню особистісних якостей. Такий підхід дозволяє зробити навчання більш ефективним, захоплюючим і практикоорієнтованим, створюючи умови для активного залучення учнів та підвищення їхньої мотивації до навчання.

Інтерактивний формат екскурсій, що базується на принципі «покажи та розкажи», потребує глибшого впровадження сучасних освітніх технологій та використання комплексних інтерактивних методів. Такий підхід сприяє не лише кращому засвоєнню матеріалу, а й стимулює розвиток аналітичного мислення, вміння самостійно досліджувати та критично оцінювати інформацію.

Тісна взаємодія екскурсій з навчальним процесом відкриває широкі перспективи для їх застосування у системі освіти. Вони стають ефективним засобом інтеграції різних навчальних дисциплін, поєднуючи теоретичні знання з практичним досвідом. Завдяки екскурсіям учні можуть безпосередньо спостерігати, аналізувати та взаємодіяти з об'єктами дослідження, що значно підвищує рівень сприйняття інформації та робить навчальний процес більш захопливим і результативним.

Насамперед, варто відзначити, що традиційні методи навчання, особливо в їхньому поєднанні, мають значний інтерактивний потенціал. Поєднання усних методів, таких як розповідь, пояснення, лекція чи інструктаж, із наочними засобами, зокрема ілюстраціями, демонстраціями та спостереженнями, а також

із практичними заняттями, включаючи лабораторні та практичні роботи, створює сприятливі умови для активного залучення учнів у навчальний процес.

Саме такий підхід характерний і для екскурсійного навчання, оскільки він передбачає не лише отримання теоретичних знань, а й їхнє безпосереднє закріплення через практичну взаємодію з матеріалом. Використання кількох методичних прийомів одночасно дозволяє зробити екскурсію більш динамічною, сприяє кращому засвоєнню інформації та формуванню навичок самостійного аналізу й осмислення отриманих знань.

Значний потенціал для інтерактивного навчання в екскурсійній діяльності мають такі традиційні методи як *проблемно-інформаційний та дослідницький підходи*. Їхня ефективність базується на систематичному створенні проблемних ситуацій, що стимулюють учнів до активного пошуку рішень. У процесі такого навчання викладач спрямовує та координує діяльність учнів, допомагаючи їм аналізувати факти, робити висновки та формувати нові знання.

Завдяки подібному підходу екскурсії стають не просто засобом передачі інформації, а інтерактивною освітньою платформою, де учні не лише слухають, а й самостійно досліджують, дискутують і застосовують набуті знання на практиці. Це сприяє більш глибокому розумінню матеріалу та розвитку аналітичного мислення.

Зі зростанням ролі інтерактивних методів у навчальному процесі розширюється і їхня різноманітність. Особливе місце серед них займають методи кооперативного навчання, які спрямовані на розвиток комунікативних навичок, критичного мислення та вміння вести дискусію. До таких методів належать діалогічне навчання, робота в групах і парах, а також інтерактивні техніки, як-от «акваріум», «синтез думок», «кругообіг ідей», «карусель» і ротаційні трійки.

Ці методи сприяють активному залученню учнів у процес обговорення та аналізу нового матеріалу, допомагають формувати навички спільної діяльності, аргументації та прийняття рішень. Вони не лише роблять навчання більш динамічним і ефективним, а й створюють умови для осмисленого засвоєння знань у процесі взаємодії з однолітками [40].

Колективні та групові методи навчання відкривають широкі можливості для активного залучення учнів до навчального процесу. Методи, такі як «мікрофон», «дерево рішень», «броунівський рух», «аналіз ситуації», «мозаїка» та «мозковий штурм» сприяють розвитку комунікативних навичок, допомагають вільніше висловлювати власні думки, подолати стереотипне мислення та відпрацювати вміння аргументувати свою точку зору.

Застосування *інтерактивних підходів* у процесі обговорення дискусійних питань дозволяє учням сформулювати власну позицію, навчитися її обґрунтовувати та відстоювати під час публічних виступів і дебатів. Це також сприяє розвитку критичного мислення та вміння вести конструктивну дискусію. Серед найбільш ефективних методів такого типу варто виділити «дебати», «нескінченний ланцюжок», «зміни позицію» та «займи позицію», які стимулюють активну взаємодію, аналіз аргументів та формування навичок переконливого мовлення [40].

Методи ситуативного моделювання, такі як інсценізація, драматизація, рольові ігри та організація конференцій, відіграють важливу роль у навчальному процесі. Вони не лише допомагають вирішувати проблемні ситуації, а й розвивають навички співпраці, стимулюючи активну інтелектуальну діяльність учасників. Особливу ефективність ці методи демонструють у сфері екскурсійної діяльності, зокрема в музеях, де експозиції створюють унікальне середовище для культурного спілкування.

Прикладом екскурсії-інсценізації є інтерактивний проєкт Львівського музею релігії «Гість з неба», присвячений Дню Святого Миколая [53]. Під час цієї події гостей зустрічає та проводить екскурсію сам Святий Миколай, що додає особливої атмосфери та занурює відвідувачів у святковий настрій.

Все більшої популярності в Україні набувають нічні музейні екскурсії, які часто поєднують елементи театралізації та рольових ігор. Вони сприяють створенню захопливого та емоційно насиченого досвіду, роблячи відвідування музею не лише пізнавальним, а й інтерактивним.

До інтерактивних музейних методів також належать практичні заняття, які передбачають безпосередню участь відвідувачів у творчих процесах. Наприклад, у Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному Полтавської області (рис. 2.1) учасники екскурсії можуть власноруч спробувати зліпити глиняний горщик, що дозволяє їм краще зрозуміти традиційні ремесла та відчутти себе частиною культурної спадщини [66].

Рис. 2.1. Національний музей-заповідник українського гончарства [66]

Інтерактивні методи колективного та групового навчання є особливо ефективними для проведення оглядових і тематичних екскурсій, присвячених історико-краєзнавчій тематиці. Зокрема, методи активного мислення, такі як «ситуаційний аналіз» та «мозковий штурм», сприяють розвитку аналітичних навичок та критичного осмислення подій.

Дискусійні формати, серед яких «змінити позицію» і «зайняти позицію», допомагають учасникам екскурсії формувати власну точку зору, аргументовано її відстоювати та враховувати альтернативні погляди. Діалогові підходи, такі як робота в малих групах чи метод «синтез думок», забезпечують ефективну взаємодію між учасниками, сприяють колективному обговоренню та осмисленню

матеріалу. Завдяки цим методам екскурсійний процес стає не лише інформативним, а й динамічним, інтерактивним і залучає відвідувачів до активного пізнання історичних подій та культурної спадщини.

Інформаційні технології є ключовим елементом сучасного освітнього середовища, оскільки сприяють формуванню високоефективної моделі навчання. Вони забезпечують інтерактивність, гнучкість та індивідуалізацію навчального процесу, що дозволяє залучати кожного учня до активної участі в освітньому та дослідницькому процесах. Використання цифрових ресурсів, мультимедійних засобів, віртуальних лабораторій та платформ для дистанційного навчання сприяє не лише засвоєнню нових знань, а й розвитку критичного мислення, творчого підходу та навичок самостійного аналізу інформації [20].

Інформаційні технології також сприяють реалізації диференційованого підходу до навчання, адаптуючи навчальний контент до індивідуальних можливостей учнів. Це дає змогу кожному учню працювати у власному темпі, отримуючи необхідну підтримку та додаткові матеріали для поглибленого вивчення тем. У свою чергу, цифрові інструменти, такі як інтерактивні карти, симуляції, відеоуроки та тестові платформи, підвищують рівень зацікавленості учнів, роблять навчання більш наочним та ефективним.

Завдяки впровадженню інформаційних технологій освітній процес виходить за межі традиційного класного навчання, надаючи можливість для дистанційної та змішаної освіти. Це відкриває доступ до світових освітніх ресурсів, сприяє розвитку навичок самостійного навчання та формує інформаційну культуру учнів, що є важливою умовою їхньої подальшої академічної та професійної діяльності.

Застосування інноваційних педагогічних технологій дедалі частіше розглядається через призму онлайн-навчання, що є відповіддю на виклики сучасності та глобалізаційні процеси. У зв'язку з цим освіта потребує адаптації до нових умов, що передбачає активне використання цифрових технологій, дистанційних платформ і інтерактивних методів навчання. Одним із найперспективніших інструментів дистанційної освіти є метод віртуальних екскурсій, який

ефективно застосовується в освітньому процесі під час вивчення таких дисциплін, як географія, історія, біологія, краєзнавство, фізика, література, різноманітних спецдисциплін та інтегрованих курсів, таких як «Я досліджую світ».

Актуальність онлайн-навчання значно зросла у зв'язку з глобальними викликами останніх років. Пандемія коронавірусної інфекції змусила світову освітню систему швидко адаптуватися до дистанційних форматів навчання. Закриття навчальних закладів, обмеження пересування та соціальна ізоляція поставили перед учителями й учнями нові завдання, що потребували термінового вирішення.

Сучасні технології відкривають нові можливості для створення дидактичного середовища, яке сприяє глибшому засвоєнню навчального матеріалу. Завдяки цифровим інструментам учні можуть не лише здобувати теоретичні знання, а й безпосередньо взаємодіяти з навчальним контентом, що сприяє більш глибокому розумінню складних тем.

Одним із найефективніших методів у цей період стали віртуальні екскурсії та тури, які стали не просто інструментом урізноманітнення навчання, а й незамінним засобом пізнання світу в умовах обмеженого фізичного доступу до навчальних об'єктів [95]. Вони дозволяють здійснювати подорожі до історичних місць, музеїв або природних пам'яток, не виходячи з класу. Такі екскурсії допомагають школярам краще усвідомити історичні події та культурний контекст, порівнюючи отриману інформацію зі своїми знаннями та спостереженнями. Завдяки інтерактивним технологіям навчальний процес стає більш наочним і захопливим, що сприяє розвитку критичного мислення та аналітичних навичок.

Окрім того, використання сучасних технологій у проведенні навчальних екскурсій робить їх доступними для ширшої аудиторії, незалежно від фінансових можливостей чи географічного розташування учнів. Віртуальні подорожі часто є безкоштовними або мають мінімальну вартість, що суттєво знижує фінансові бар'єри на шляху до якісної освіти. Це особливо актуально для дітей, які з різних причин не можуть брати участь у традиційних екскурсіях. Іннова-

ційні методи навчання, засновані на цифрових технологіях, відкривають нові перспективи для освіти, роблячи її більш інклюзивною, ефективною та доступною.

Рис. 2.2. Фрагмент застосунку Google Earth [94]

Ще більшого значення дистанційне навчання набуло після повномасштабного вторгнення росії в Україну. Військові дії спричинили руйнування освітньої інфраструктури, змусили мільйони українців залишити свої домівки та шукати безпечні місця в інших регіонах чи за кордоном. Багато дітей вимушено опинилися в новому мовному та культурному середовищі, що ускладнило процес їхнього навчання та адаптації. Віртуальні екскурсії в таких умовах стали важливим засобом підтримки зв'язку з рідним краєм, сприяли збереженню національної ідентичності та допомагали дітям, які опинилися за межами України, залишатися залученими до навчального процесу.

Віртуальні екскурсії є не лише способом урізноманітнення навчання, а й важливим засобом інтеграції різних галузей знань. Вони дозволяють учням зануритися у світ науки, культури, історичних подій і природних явищ без фізичного переміщення. Завдяки використанню VR-технологій, 3D-турів, інтерактивних карт і мультимедійних матеріалів віртуальні екскурсії роблять навчальний процес більш захопливим та доступним, сприяючи розвитку просторового мислення, аналітичних здібностей і когнітивних навичок.

В умовах сучасної освіти, де дедалі більшого значення набувають цифрові інструменти, віртуальні екскурсії слугують своєрідним містком між традиційним і дистанційним навчанням. Вони дозволяють розширювати кругозір уч-

нів, формувати їхні дослідницькі компетентності та зацікавленість у вивченні навколишнього світу. Таким чином, метод віртуальних екскурсій є не лише ефективним засобом навчання, а й важливим елементом формування сучасного освітнього простору, що поєднує науку, культуру, туризм і цифрові технології. У кризових умовах, спричинених пандемією та війною, ці технології стали не просто допоміжним інструментом, а необхідністю, що дозволяє забезпечити безперервність освіти та підтримку емоційного зв'язку учнів із рідною країною.

Віртуальні екскурсії є інноваційною формою навчання, що відрізняється від традиційних екскурсій використанням цифрових технологій для відображення реальних об'єктів та середовищ. У педагогічній літературі екскурсія визначається як навчально-виховне заняття, що проводиться поза межами класної кімнати з метою ознайомлення учнів із реальними об'єктами. Віртуальна екскурсія зберігає цю основну концепцію, але переносить її у цифровий простір, використовуючи мультимедійні засоби для створення інтерактивного навчального досвіду [60].

Віртуальна екскурсія є організаційною формою навчання, яка дає змогу учням досліджувати об'єкти та явища дистанційно. Вона забезпечує можливість спостереження, збору та аналізу інформації, що сприяє розвитку аналітичних навичок та критичного мислення. Завдяки використанню аудіо- та відеосупроводу, анімацій, інтерактивних карт і 3D-моделей, учні можуть отримати комплексне уявлення про досліджуваний матеріал. Додатково така форма навчання може включати текстові пояснення, довідкові матеріали та інтерактивні завдання, що підсилює її дидактичну цінність [25].

Однією з головних переваг віртуальних екскурсій є їхня гнучкість. Викладач має можливість самостійно підбирати матеріал, коригувати зміст відповідно до навчальних цілей, обирати оптимальний час для проведення заняття. Крім того, вони значно розширюють освітні можливості, дозволяючи учням знайомитися з об'єктами та місцевостями, доступ до яких у реальних умовах може бути обмежений через географічні, економічні чи безпекові фактори.

Значення віртуальних екскурсій особливо зросло в умовах сучасних викликів, зокрема під час пандемії COVID-19 та внаслідок війни в Україні. Обмеження фізичних контактів, закриття навчальних закладів і вимушена міграція учнів зробили цей метод навчання необхідністю. Він допоміг забезпечити безперервність освітнього процесу, підтримати емоційний зв'язок із рідним краєм та сприяти збереженню національної ідентичності українських дітей, які опинилися за кордоном.

Сучасні інтерактивні методи та цифрові технології значно розширюють можливості проведення навчальних екскурсій, роблячи їх більш захопливими та пізнавальними. Серед інноваційних рішень, які активно впроваджуються в освітній процес, варто виділити роботизованих екскурсоводів, що використовуються в музеях. Вони не лише надають учням структуровану інформацію, а й створюють емоційно насичену атмосферу, яка сприяє кращому засвоєнню матеріалу.

Одним із дієвих інтерактивних методів є веб-квести – навчальні завдання, що поєднують дослідження та елементи гри [39]. Наприклад, веб-квест «*Українське козацьке бароко*» може стати чудовим доповненням до екскурсій, присвячених вивченню історії українського козацтва [13]. Виконуючи завдання в онлайн-середовищі, учні не лише отримують нові знання, а й розвивають навички критичного мислення, аналізу та співпраці.

Значний вплив на підвищення ефективності навчальних екскурсій мають *мобільні додатки*, які забезпечують доступ до інтерактивних карт, аудіогідів, довідкової інформації про пам'ятки та інші корисні ресурси. Прикладом такого цифрового інструменту є *Pocket Guide Audio Travel Guide* – мобільний додаток, що містить аудіоекскурсії та інформацію про культурні об'єкти понад 150 міст світу (рис. 2.3). Його унікальною перевагою є можливість роботи в офлайн-режимі, що дозволяє використовувати його навіть без доступу до інтернету.

Рис. 2.3. Фрагменти застосунку Pocket Guide Audio Travel Guide

Функціонал подібних додатків базується на GPS-навігації: користувачі можуть переміщуватися містом, а віртуальний гід у режимі реального часу надаватиме пояснення та ділитиметься цікавими фактами про визначні місця. Контент таких платформ розробляється місцевими експертами, що дозволяє отримувати достовірну та актуальну інформацію.

Ще одним яскравим прикладом використання цифрових технологій у проведенні навчальних екскурсій є мобільний додаток *Track Holodomor History*, створений Національним музеєм Голодомору-геноциду за підтримки Українського культурного фонду [72]. Цей унікальний цифровий продукт надає можливість вивчати історію Голодомору за допомогою інтерактивного контенту, що включає оцифровані спогади свідків, рідкісні архівні фотографії, відеоматеріали та аналітичні коментарі істориків.

Особливість *Track Holodomor History* полягає у його багатофункціональності. По-перше, він виконує роль цифрової енциклопедії, що буде корисною як для науковців, так і для широкої аудиторії, яка прагне глибше пізнати історію Голодомору та Києва того періоду. По-друге, додаток дозволяє прокладати маршрути для самостійних екскурсій містом, визначаючи їхню тривалість і дистанцію. Завдяки геолокаційним технологіям користувачі можуть відвідувати історичні місця, отримуючи доступ до унікального контенту лише при наближенні до об'єкта на 400 метрів [61].

По-третє, *Track Holodomor History* містить елементи квесту, що робить його цікавим як для учнів, так і для дорослих. Завдяки інтерактивному формату

кожен екскурсант може відчутти себе дослідником, розкриваючи маловідомі факти та аналізуючи артефакти минулого. Такий підхід сприяє глибшому розумінню історичних подій та формуванню емоційного зв'язку з минулим.

Створення музеями мобільних додатків стає все більш популярною практикою, проте *Track Holodomor History* вирізняється серед інших проєктів своєю тематичною унікальністю та актуальністю (рис. 2.4). Він не лише доповнює експозицію Музею Голодомору, а й відкриває новий вимір вивчення історії, роблячи її доступною та зрозумілою для кожного. Використання подібних цифрових технологій у навчальних екскурсіях сприяє залученню молодого покоління до пізнання національної історії через інтерактивний і персоналізований підхід.

Рис. 2.4. Фрагмент мобільного застосунку *Track Holodomor History* [61]

Мобільний додаток *Track Holodomor History* є унікальним цифровим інструментом для розширення знань про місця та події, пов'язані з Голодомором 1932–1933 років. Він дозволяє користувачам дослідити вулиці та будівлі, що зберігають пам'ять про одну з найтрагічніших сторінок історії українського народу [73].

За допомогою архівних фотографій, спогадів мешканців Києва 1930-х років, аналітичних матеріалів та геолокаційних технологій додаток відтворює ат-

мосферу тогочасного міста, даючи змогу уявити його життя в умовах штучного голоду. Користувачі можуть не лише дізнатися про злочинні дії організаторів і виконавців геноциду, а й відкрити для себе історії людської стійкості та героїзму киян, які, незважаючи на репресії та голод, намагалися допомагати одне одному.

Завдяки інтерактивному формату та можливості самостійного дослідження маршрутів *Track Holodomor History* стає не просто джерелом історичної інформації, а й важливим інструментом для формування історичної пам'яті та критичного осмислення минулого.

Google Expeditions була інноваційною платформою віртуальної реальності (VR), створеною компанією Google спеціально для освітніх цілей. Вона надавала учням можливість здійснювати захопливі віртуальні подорожі до різних куточків світу, використовуючи смартфони на базі Android або iOS разом із мобільним додатком і спеціальними VR-гарнітурами, такими як Google Cardboard або Daydream View [91].

Завдяки співпраці з провідними організаціями, серед яких Американський музей природної історії, National Geographic, WWF та Національний музей Кореї, *Google Expeditions* пропонувала понад 600 інтерактивних турів. Учні могли досліджувати природні ландшафти, відвідувати відомі музеї, подорожувати в часі до історичних епох або навіть вирушати у футуристичні та космічні мандрівки, такі як вивчення динозаврів чи поверхні Місяця. Платформа використовувала панорамні знімки з Google Street View та AirPanos, що створювало ефект присутності та робило навчання ще більш реалістичним.

Вчителі виконували роль гідів під час експедицій, керуючи віртуальними турами за допомогою планшета. Вони могли виділяти важливі деталі у сценах, спостерігати за напрямком погляду кожного учня через спеціальні індикатори та пропонувати запитання для обговорення. *Google Expeditions* також дозволяла учням самостійно проходити віртуальні екскурсії, що робило її корисним інструментом не лише для класних занять, а й для самостійного навчання.

Для шкіл існували спеціальні комплекти, що містили 30 синхронізованих гарнітур Google Cardboard зі смартфонами та планшетом для вчителя, що дозволяло проводити групові заняття. Придбати комплект можна було повністю або зібрати його з окремих компонентів.

Попри популярність, 30 червня 2021 року Google припинила підтримку додатку, інтегрувавши його функціонал у Google Arts & Culture. Це рішення змінило формат використання платформи, однак її напруцювання продовжують використовуватися у сфері віртуальних навчальних подорожей [96].

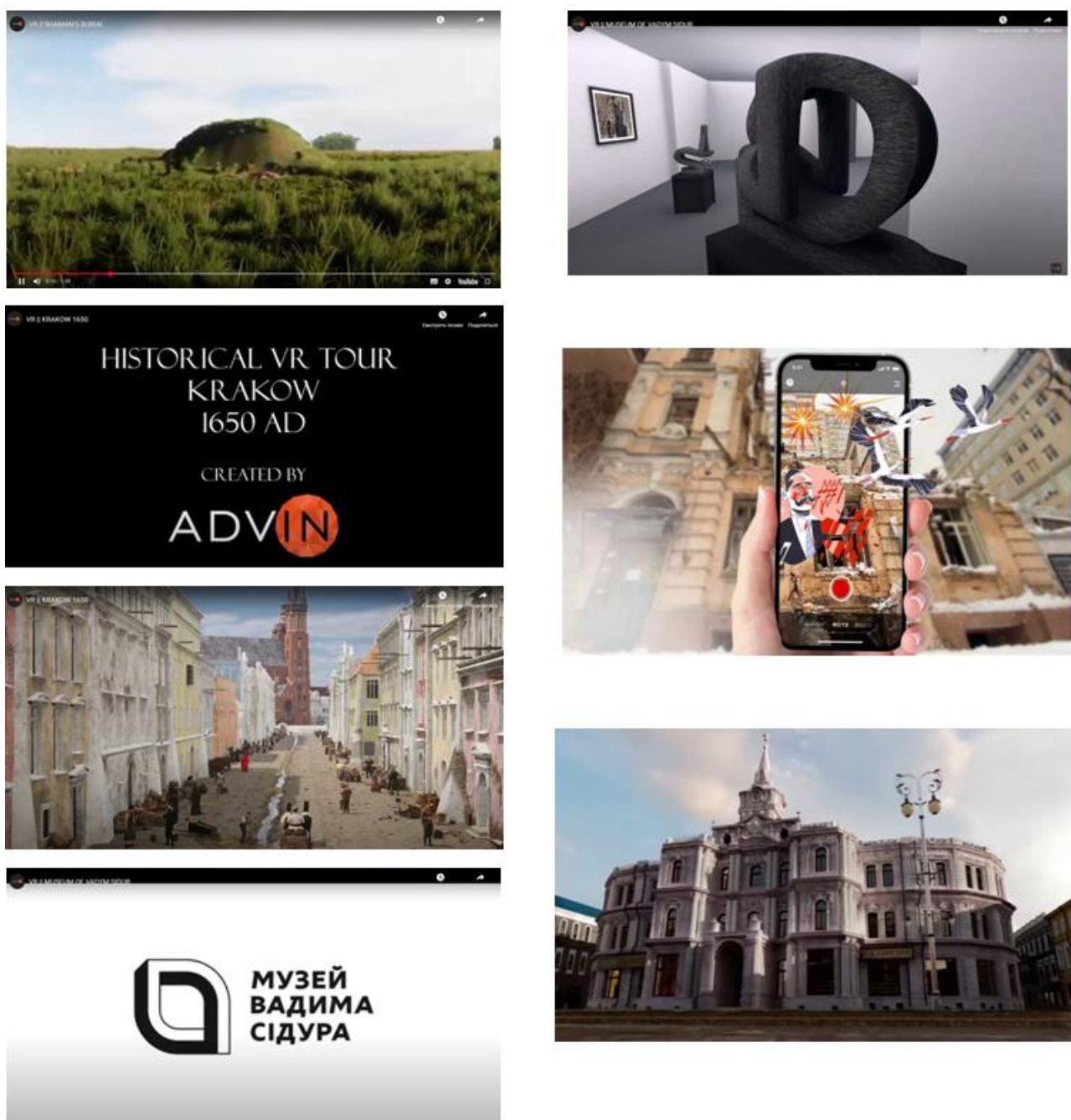

Рис. 2.5. Елементи доповненої та віртуальної реальності [90]

Технології розширеної (VR) та доповненої реальності (AR) мають величезний потенціал у сфері навчальних екскурсій, адже вони дозволяють зробити процес пізнання більш інтерактивним, візуально насиченим і захопливим. Віртуальна реальність повністю занурює людину у штучно створене середовище, яке може імітувати минулі історичні події, природні явища або навіть гіпотетичні сценарії розвитку певних територій. Доповнена реальність, у свою чергу, інтегрує цифрові елементи у реальний світ, збагачуючи традиційні екскурсії новими можливостями.

Завдяки AR-технологіям, учні можуть отримати додаткову інформацію про пам'ятки, експонати чи історичні місця, просто навівши камеру смартфона або планшета на об'єкт (рис. 2.5) [25]. Це дозволяє не лише краще орієнтуватися в просторі, наприклад, у музеї чи заповіднику, а й взаємодіяти з контентом у новий спосіб. В екскурсійній діяльності новітні технології дають змогу розширювати тематичні напрями, удосконалювати маршрути та запроваджувати анімаційні програми, що підвищують залученість учнів.

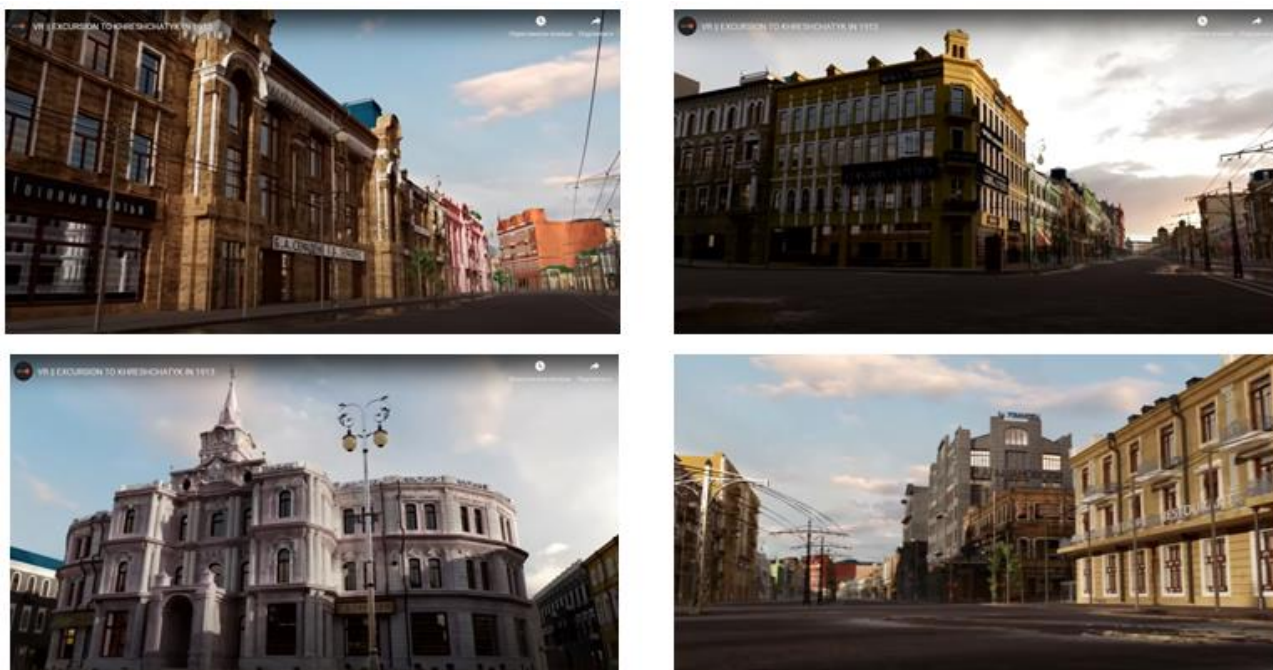

Рис. 2.6. VR-екскурсія по Хрещатику 1912-1913 років [90]

Особливо ефективним є використання доповненої реальності під час виїзних екскурсій, коли на місцевості можна накладати віртуальні реконструкції

історичних об'єктів, які не збереглися до нашого часу. Це дозволяє школярам побачити, як виглядали стародавні міста, фортеці чи культурні комплекси в різних історичні періоди. Окрім цього, AR-додатки можуть доповнювати звичайні екскурсії інтерактивними завданнями, що стимулюють дослідницьку активність учнів. Використання VR та AR у навчальних екскурсіях не лише покращує якість сприйняття матеріалу, а й робить процес навчання більш динамічним та доступним для дітей з різними навчальними потребами.

РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ НАВЧАЛЬНИХ ЕКСКУРСІЙ ДЛЯ ПОКРАЩЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ

3.1. Розробка віртуальної екскурсії

Методична розробка віртуальної екскурсії для учнів 9 класу

Тема: Просторова організація виробництв третинного сектора економіки

Тип екскурсії: Віртуальна

Об'єкт: Туристичний кластер «Гоголівські місця Полтавщини»

Цільова аудиторія: Учні 9 класу

Тривалість: близько 45 хв.

1. Ідея екскурсії:

Ідея полягає у вивченні просторової організації третинного сектора економіки на прикладі туристичного кластера, сформованого навколо культурної спадщини Миколи Гоголя у Полтавській області. Екскурсія передбачає ознайомлення учнів із туристичною інфраструктурою регіону, механізмами функціонування кластерного підходу в туризмі, а також із впливом культури на економіку регіонів.

2. Мета та завдання екскурсії:

Мета: поглибити знання учнів про особливості просторової організації третинного сектора економіки та його реалізацію на прикладі туристичних кластерів.

Завдання:

- ✓ ознайомити учнів із поняттям туристичного кластера та його елементами;
- ✓ дослідити структуру, функції та суб'єктів кластеру „Гоголівські місця“;
- ✓ розвивати навички аналізу та критичного мислення через оцінку економічного і соціального впливу кластеру на регіон;
- ✓ формувати уявлення про культурну спадщину як економічний ресурс.

3. Зміст екскурсії:

Учні здійснять віртуальну мандрівку маршрутами:

- ✓ Музей-заповідник Миколи Гоголя в селі Гоголеве – місце народження письменника, експозиції про його життя та творчість.
- ✓ Миргород – місто-курорт, зображене у творах письменника;
- ✓ Великі Сорочинці – місце проведення Сорочинського ярмарку, описаного в однойменній повісті Гоголя.
- ✓ Диканька – місце дії повісті «Вечори на хуторі біля Диканьки», пам'ятки архітектури та природи.
- ✓ Полтава – обласний центр, де знаходиться пам'ятник Миколі Гоголю та інші об'єкти, пов'язані з його творчістю

Віртуальна екскурсія включає фото, відео, аудіосупровід, картографічні елементи та 3D-тури.

4. Маршрут та оформлення:

Село Гоголеве – Музей-заповідник Миколи Гоголя → Село Великі Сорочинці – Сорочинський ярмарок → Село Диканька – архітектурні та природні пам'ятки → Місто Полтава – пам'ятник Миколі Гоголю → тематичні локації ремесел та гастротуризму.

Оформлення: використання інтерактивної карти маршруту. Вставка фотографій та відеоматеріалів з описом кожного об'єкта. Додавання аудіоекскурсії з розповіддю про кожен об'єкт. Усі матеріали згруповано відповідно до пунктів маршруту.

5. Візуальні матеріали:

Картографічні матеріали:

- Карта Полтавщини з виділеними «Гоголівськими місцями»:
 - Великі Сорочинці (місце народження Гоголя)
 - Миргород (герой однойменного твору)
 - Шишаки (пейзажі, що надихали письменника)

Фото-ілюстрації:

- Будинок-музей Миколи Гоголя
- Сорочинський ярмарок (як приклад культурного заходу)
- Місцеві ремесла (вишивка, гончарство тощо)

Інфографіка:

- Схема туристичного кластеру: готель → музей → крамниця → кафе
- Діаграма: як туризм впливає на місцеву економіку

6. Технічний компонент розробки:

- навігація по екскурсії здійснюється через гіперпосилання та прокручування сторінки;
- додано елементи інтерактивності: тестові запитання після кожного блоку, інтерактивна мапа, відеофрагменти з QR-кодами, глосарій понять;
- платформа: Google Slides + Google Maps + Genially / Thinglink.

7. Очікувані результати та методичні рекомендації:

Очікувані результати:

- учні зможуть дати визначення поняттю «туристичний кластер»;
- учні проаналізують вплив культурної спадщини на економіку регіону;
- розвинути вміння працювати з інтерактивним ресурсом;
- усвідомлять значення третього сектору для місцевого розвитку.

Рекомендації щодо використання ресурсу:

- ✓ Проводити екскурсію під час вивчення теми «Сфера послуг та її географія»;
- ✓ Використовувати екскурсію як доповнення до уроку або як елемент проєктної роботи;
- ✓ Можливо проводити онлайн у форматі інтегрованого уроку з історією, українською літературою.

8. Структура віртуальної екскурсії:

I. Вступ (5–7 хв)

Привітання, постановка теми, мотивація

- Актуальність вивчення туристичних кластерів.

II. Основна частина (20–25 хв)

- Визначення понять: третинний сектор, кластер, туристична інфраструктура.

- Знайомство з туристичним кластером: «Гоголівські місця» (з демонстрацією карт, фото, цитат із творів Гоголя).
- Вивчення карти маршруту: логістика, зручності, привабливість для туристів.

III. Інтерактивна частина (10 хв)

- Робота в міні-групах: створення власного маршруту.
- Відповіді на запитання.
- Обговорення ідей.

IV. Заключна частина (5 хв)

- Підбиття підсумків.
- Висновки щодо значення туризму в економіці.
- Домашнє завдання (креативне): створити буклет про уявний туристичний кластер у своєму місті.

9. Перелік основних понять:

Блок «Третинний сектор економіки»

- *Сфера послуг* – частина економіки, яка не виробляє матеріальні блага, а надає послуги (освітні, медичні, туристичні, транспортні тощо).
- *Послуга* – результат діяльності, що задовольняє певні потреби без створення нового матеріального продукту.

Блок «Просторова організація»

- *Просторова структура економіки* – розміщення об'єктів господарської діяльності у просторі.
- *Географічне положення* – розташування об'єкта (населеного пункту, підприємства, туристичного кластеру) відносно інших важливих об'єктів.
- *Кластер* – об'єднання взаємопов'язаних підприємств, установ, організацій, які функціонують у певному регіоні й у певній сфері (в даному випадку – у сфері туризму).

Блок «Туристична інфраструктура»

- *Туристичний об'єкт* – місце, яке приваблює туристів (музей, історико-культурна пам'ятка, природна краса тощо).

- *Туристичний маршрут* – визначений шлях, яким слідує туристи під час екскурсії.
- *Туристичний потенціал* – сукупність природних, історичних, культурних ресурсів, які можуть бути привабливими для туристів.

Блок «Туризм як галузь економіки»

- *Культурний туризм* – вид туризму, пов'язаний із відвідуванням історико-культурних місць.
- *Економічна роль туризму* – значення туризму в створенні робочих місць, розвитку місцевої інфраструктури та надходжень до бюджету.
- *Сезонність туризму* – зміни в туристичній активності залежно від пори року чи подій.

Блок «Гоголівські місця Полтавщини»

- *Гоголівські місця* – історичні й культурні локації, пов'язані з життям і творчістю Миколи Гоголя (Великі Сорочинці, Миргород, Шишаки тощо).
- *Локальний туристичний кластер* – зосередження закладів культури, готельного бізнесу, гастрономії, транспорту, що спільно забезпечують туристичну привабливість регіону.
- *Культурна спадщина* – пам'ятки та традиції, що зберігаються як частина національної ідентичності.

9. Питання для обговорення:

На роздуми:

1. Чому важливо правильно розміщувати туристичні об'єкти в просторі?
2. Як туризм може змінити життя маленького села або містечка?
3. Які ще місця в Україні могли б стати успішними туристичними кластерами?

На знання:

1. До якого сектору економіки належить туризм?
2. Що таке туристичний маршрут?
3. Назвіть приклади «Гоголівських місць».

Інтерактив:

- Створіть власний міні-маршрут «Гоголівськими місцями»: що ви б показали туристам?
- Поділіться досвідом: чи були ви в Полтавській області? Які враження?

Хід віртуальної екскурсії:

I. Вступ (5–7 хв)

Вчитель (на фоні слайду з темою екскурсії):

Доброго дня, дорогі учні! Сьогодні ми вирушаємо у віртуальну подорож Полтавщиною – місцями, пов'язаними з ім'ям великого українського письменника Миколи Васильовича Гоголя. Але не просто так – наша мета не лише дізнатися про його життя, а й зрозуміти, як культурна спадщина може перетворитися на економічний ресурс [62, 63, 65, 76, 77].

Мотиваційне запитання:

Як ви вважаєте, що спільного між музеєм, готелем, кав'ярнею й автобусною зупинкою? (Очікується відповідь учнів → Підсумок вчителя: все це – частини туристичної інфраструктури).

II. Основна частина (20–25 хв)

1. Теоретичний блок (7 хв)

Слайд: «Що таке третинний сектор економіки?»

Вчитель: Економіка складається з трьох секторів: первинного (сільське господарство), вторинного (промисловість) і третинного – це сфера послуг. Саме до третього сектору належить туризм.

Слайд: «Кластер – що це?»

Туристичний кластер – це коли в певному регіоні об'єднуються всі, хто працює на туриста: музеї, готелі, ресторани, транспорт. У нашому випадку це – «Гоголівські місця Полтавщини».

2. Знайомство з туристичним кластером (10 хв)

Слайд: Карта «Гоголівських місць»

Вчитель: Подивіться на карту. Ми бачимо головні пункти маршруту:

- Великі Сорочинці – батьківщина Гоголя,
- Миргород – місто, яке стало героєм його творів,

– Шишаки – місця відпочинку і натхнення письменника.

Показ фото/відео: Сорочинський ярмарок, музей Гоголя, Миргородська калюжа. Кожен з цих пунктів – це частина історії, яку ми можемо «продати» туристам, зберігаючи культуру й розвиваючи економіку.

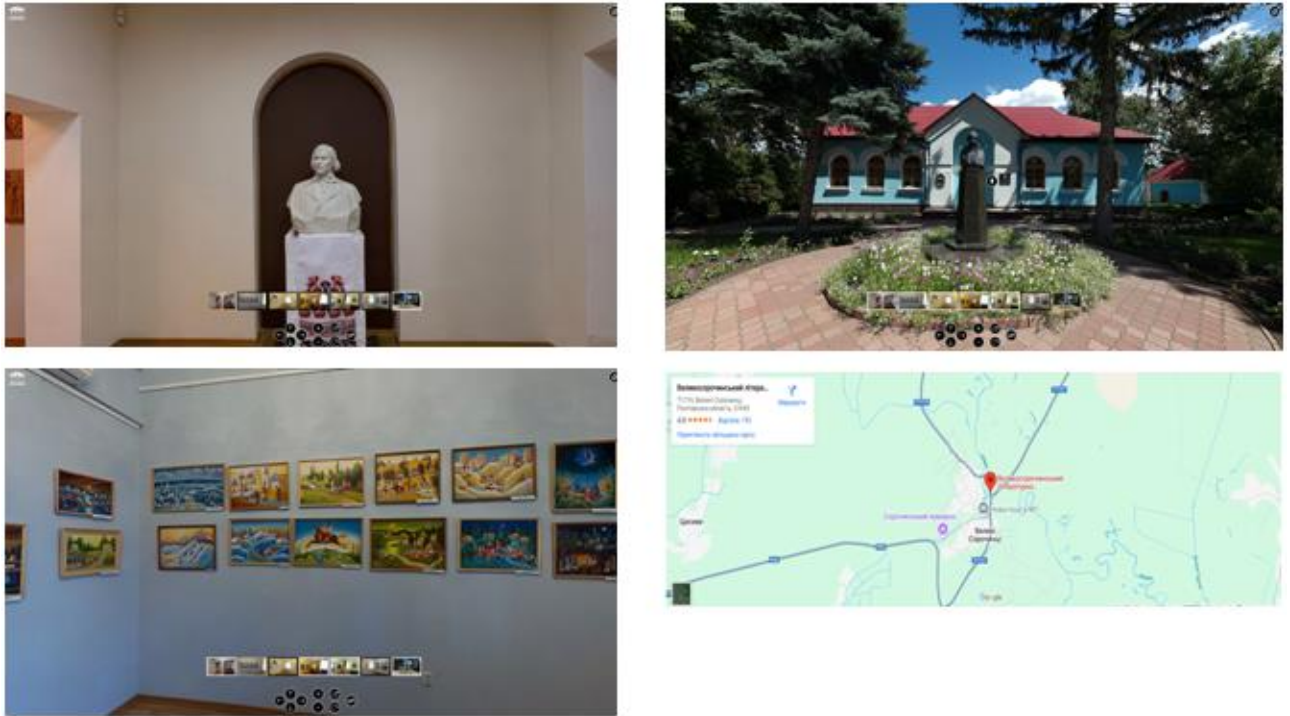

Рис. 3.1. Фрагмент віртуальної екскурсії «Туристичний кластер «Гоголівські місця Полтавщини»» [52]

3. Аналіз інфраструктури (8 хв)

Слайд: Схема туристичного кластеру (готель → музей → сувеніри → кафе)

Вчитель: Уявіть, що ви приїхали до Великих Сорочинців. Які послуги вам можуть знадобитися? (Очікується: проживання, харчування, транспорт, екскурсії, розваги). Це і є основа третинного сектору – усе, що створює комфорт для туриста.

III. Інтерактивна частина (10 хв)

Групова робота або усне обговорення (якщо онлайн/офлайн):

Завдання: уявіть, що ви створюєте власний маршрут «Гоголівськими місцями». Оберіть три локації та придумайте, як привабити туристів. Що б ви додали: кафе? фотозону? фестиваль?

Можливі відповіді:

- Тематичне кафе у стилі Гоголя
- Фестиваль “Ніч у Вій”
- Майстер-класи з гончарства

IV. Підсумок і рефлексія (5 хв)

Вчитель: Отже, ми побачили, як культура і географія можуть разом створювати продукт, що приносить користь регіону – робочі місця, розвиток сіл і міст, збереження спадщини.

Туризм – це не просто розваги. Це – економіка у дії.

Питання на завершення:

Що для вас було несподіваним сьогодні?

Чи знаєте ви подібні туристичні місця у вашому регіоні?

Домашнє завдання (за бажанням):

Створіть буклет або Google-карту свого маршруту «Тур Полтавщиною Гоголя» – оберіть 3–5 локацій і коротко опишіть, що цікавого можна там побачити.

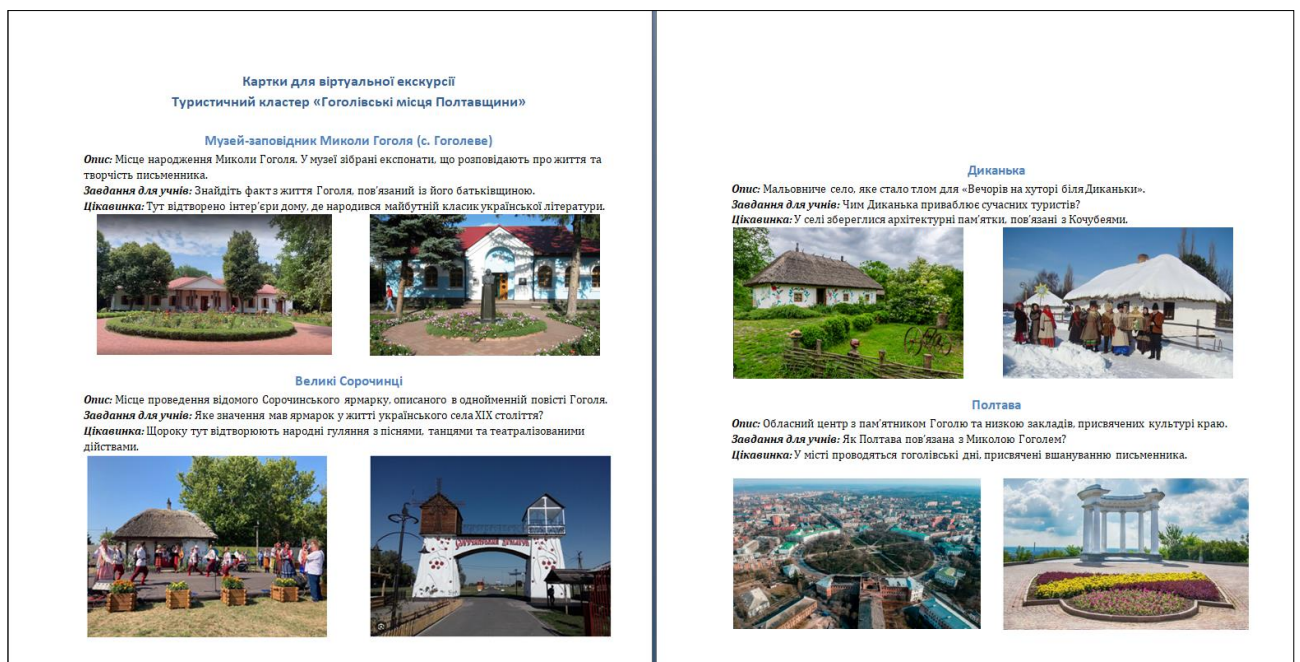

Рис. 3.2. Приклад карток до віртуальної екскурсії
«Туристичний кластер «Гоголівські місця Полтавщини»»
(складено за [15, 16, 32, 34])

Туристичний маршрут «Гоголівськими місцями Полтавщини»

1. Назва маршруту:

2. Слоган / девіз вашого туру:

Наприклад: «Відчуй Полтавщину – кроками Гоголя!»

3. Основні локації маршруту (3–5 пунктів):

№	Назва локації	Що тут цікавого?	Яка послуга надається?
1			
2			
3			
4			
5			

4. Як доїхати?

- Поїзд / електричка з: _____

- Автобус з: _____

- Власним авто — маршрут: _____

5. Туристична інфраструктура (що є в кластері?)

Об'єкт / Послуга	Сорочинці	Миргород	Шишаки	Інше
Музей				
Кафе / їдальня				
Готель / хостел				
Туалет / зручності				
Сувенірна крамниця				
Фотозона / арт-об'єкт				

6. Що порадите туристам?

- _____

- _____

7. Ваш варіант рекламного постера / банеру

Вставте фото, логотип, карту або ілюстрацію вашого маршруту.

Рис. 3.3. Шаблон буклета для віртуальної екскурсії «Гоголівськими місцями Полтавщини»

У процесі створення методичної розробки віртуальної екскурсії було досягнуто кілька важливих цілей, як з навчально-методичної, так і з освітньо-виховної точки зору. Зокрема, актуалізовано зміст географічної освіти, зокрема теми про просторову організацію третинного сектору економіки. Учні отримують уявлення не лише про поняття сфери послуг, але й про конкретні приклади її функціонування на базі культурно-туристичних ресурсів України. Використано міжпредметні зв'язки: поєднання географії, економіки, історії, літератури дозволило створити змістовний освітній продукт, що формує цілісне бачення регіону як туристичного кластера. Образ Гоголя – не лише як літератора, а як бренд території – допомагає учням побачити, як культура може бути економічним ресурсом.

Крім того, реалізовано сучасні педагогічні підходи. Так, віртуальна форма проведення екскурсії активізує пізнавальну діяльність учнів, дозволяє задіяти візуальну, аудіальну та аналітичну складові сприйняття. Методика побудована з використанням інтерактивних методів (обговорення, групова робота, створення власних маршрутів). Розвинуто ключові компетентності – учні вчать працювати з картами, схемами, візуальними матеріалами, аналізувати структуру туристичного кластеру, оцінювати потенціал регіону, створювати власні інформаційні продукти (буклет, маршрут, карта). Це сприяє розвитку підприємницького, екологічного та громадянського мислення.

Посилено виховну складову за рахунок того, що віртуальна подорож знайомить школярів з культурною спадщиною Полтавщини, виховує повагу до національних традицій, любов до рідного краю та усвідомлення його унікальності. Робота з шаблонами в Canva, Word, Google Docs та інші мультимедійні інструменти формують цифрову грамотність та навички самопрезентації, що є важливими для сучасної молоді.

Розроблена віртуальна екскурсія до туристичного кластера «Гоголівські місця Полтавщини» є вдалою інноваційною формою організації навчального процесу, що поєднує в собі елементи пізнавальної діяльності, міжпредметної інтеграції та цифрових технологій. Вона дає змогу реалізувати основні поло-

ження компетентнісного підходу в освіті, передбаченого Концепцією Нової української школи, оскільки забезпечує не лише передавання знань, а й формування практичних умінь і ключових компетентностей учнів.

Одним з основних досягнень цієї екскурсії є її краєзнавча, культурна та економіко-географічна наповненість, адже маршрут охоплює як природні, так і соціально значущі об'єкти, що дає змогу учням глибше осмислити поняття просторової організації третинного сектора економіки на прикладі туризму. Зміст екскурсії дозволяє розкрити туристичну привабливість регіону через призму життя і творчості Миколи Гоголя, що формує не лише економічні уявлення, а й сприяє розвитку ціннісного ставлення до національної культурної спадщини.

Реалізація екскурсії у форматі віртуального туру розширює можливості її використання, особливо в умовах віддаленого навчання, обмежень через воєнний стан або інші надзвичайні ситуації. Технічне рішення передбачає інтерактивність, гнучкість, доступність і може бути використане на різних платформах (Google Slides, Genially, електронні підручники тощо). Водночас екскурсія стимулює пошукову активність учнів, аналітичне мислення, навички презентації результатів своєї роботи.

Підготовлені картки-завдання дозволяють урізноманітнити навчання, адаптувати матеріал під індивідуальні особливості учнів та формувати навички дослідження, співпраці та самостійного аналізу. Додатковою перевагою є можливість використання матеріалів під час інтегрованих або проектних занять, а також для формативного оцінювання.

Таким чином, розробка віртуальної екскурсії до «Гоголівських місць Полтавщини» демонструє потенціал туристичних кластерів як об'єктів для шкільного навчання і підтверджує доцільність та ефективність впровадження сучасних форм організації навчального процесу на засадах інтеграції, краєзнавства та цифровізації.

3.2. Проблеми та перспективи розвитку навчальних екскурсій у шкільній освіті

Навчальні екскурсії є важливим елементом сучасної шкільної освіти, сприяючи розвитку учнів через практичне та дослідницьке навчання. Однак їх впровадження стикається з низкою проблем, які потребують вирішення для ефективної реалізації [69].

Серед одних з головних проблем впровадження навчальних екскурсій в освітній процес є фінансові обмеження. Оскільки, організація екскурсій часто вимагає значних витрат на транспорт, вхідні квитки та інші логістичні потреби. Це може бути непосильним для шкіл з обмеженим бюджетом або для сімей учнів з низьким рівнем доходу. Крім того планування екскурсій вимагає значного часу та зусиль від вчителів, включаючи підготовку документів, забезпечення безпеки та координацію з батьками. Також під час екскурсій існує ризик нещасних випадків або інших непередбачених ситуацій, що може викликати занепокоєння у батьків та адміністрації шкіл. Не всі екскурсійні об'єкти адаптовані для учнів з особливими потребами та інвалідністю, що може унеможливити участь таких дітей у таких заходів. У деяких країнах спостерігається тенденція до зменшення кількості навчальних екскурсій через вищезазначені проблеми, що позбавляє учнів важливого досвіду позакласного навчання [75].

Серед перспектив розвитку навчальних екскурсій, можна окреслити наступне:

- завдяки розвитку технологій, віртуальні екскурсії стають доступною альтернативою традиційним поїздкам, дозволяючи учням відвідувати музеї, історичні місця та природні об'єкти без фізичної присутності;
- інтеграція екскурсій як обов'язкової частини навчальних програм може сприяти їх регулярному проведенню та забезпеченню необхідного фінансування;
- співпраця шкіл з місцевими підприємствами, музеями та організаціями забезпечить додаткові ресурси та можливості для проведення екскурсій;

- навчання вчителів ефективному плануванню та проведенню екскурсій зменшить адміністративне навантаження та підвищить якість таких заходів;
- активна участь батьків у плануванні та проведенні екскурсій сприятиме їх успішній реалізації та зменшенню фінансового навантаження на школу [81].

З метою комплексної оцінки потенціалу, ефективності та практичної реалізації використання навчальних екскурсій в освітньому процесі було проведено SWOT-аналіз, що дозволило виявити переваги екскурсій як інструменту формування ключових компетентностей учнів, а також зрозуміти, які чинники обмежують їхнє повноцінне впровадження у шкільну практику. Через аналіз сильних і слабких сторін, можливостей і загроз можна обґрунтовано планувати вдосконалення методичних підходів, створення навчальних ресурсів і управлінських рішень щодо інтеграції екскурсій у сучасний освітній процес (рис. 3.4).

Також SWOT-аналіз дозволив встановити, які переваги слід максимально використовувати для покращення якості навчання, які проблемні аспекти потребують вирішення, які нові освітні технології можуть сприяти ефективності екскурсій, а також які зовнішні ризики (зокрема безпекові та соціально-економічні) можуть ускладнювати їх проведення.

Навчальні екскурсії мають значний потенціал для збагачення освітнього процесу, сприяючи розвитку критичного мислення, соціальних навичок та практичного досвіду учнів. Для подолання існуючих проблем необхідно впроваджувати інноваційні підходи, такі як віртуальні екскурсії, та забезпечувати підтримку з боку держави, шкільної адміністрації та громади. Тільки спільними зусиллями можна забезпечити доступність та ефективність навчальних екскурсій для всіх учнів.

S – Strengths (Сильні сторони)	W – Weaknesses (Слабкі сторони)
• Навчальні екскурсії забезпечують високий рівень наочності та сприяють глибшому засвоєнню знань, оскільки поєднують теорію з практикою. • Вони активізують мотивацію до навчання, викликають емоційний відгук, формують стійкий інтерес до предметів. • Сприяють розвитку компетентностей, зокрема: дослідницьких, соціальних, комунікативних, екологічних, громадянських. • Створюють умови для інтеграції міжпредметного навчання, дозволяють розглядати об'єкти комплексно. • Залучають учнів до діяльнісного підходу, стимулюють працю в команді, відповідальність, ініціативність.	• Екскурсії потребують ретельної підготовки з боку вчителя, включаючи логістику, безпеку, координацію з об'єктами. • Фінансові витрати можуть обмежити доступність для окремих учнів або шкіл (особливо у сільській місцевості). • Погодні умови та форс-мажори можуть зірвати заплановані виїзди. • Обмеження в матеріально-технічному забезпеченні (відсутність транспорту, необхідного обладнання тощо). • Відсутність у деяких учителів достатнього досвіду або компетентностей щодо організації екскурсій.
O – Opportunities (Можливості)	T – Threats (Загрози)
• Можна активно впроваджувати віртуальні екскурсії, використовуючи цифрові технології та мультимедійні ресурси. • Розширення співпраці з місцевими громадами, музеями, підприємствами, НУО для організації якісних екскурсій. • Розробка типових маршрутів, карт екскурсій, інтерактивних завдань – створення банку освітніх ресурсів. • Можливість інтегрувати екскурсії в проєктну діяльність, STEAM-освіту, краєзнавчі та громадянські ініціативи. • Залучення учнів до громадянських, екологічних проєктів, дослідницьких практик (моніторинг, картування, блогінг).	• Безпекові виклики воєнного стану, ризик надзвичайних ситуацій – потреба адаптації форм екскурсій. • Недостатнє нормативно-правове забезпечення екскурсійної діяльності (особливо міжпредметної чи міжшкільної). • Нерівний доступ до екскурсій у різних регіонах, залежно від рівня інфраструктури, географічного положення. • Можливе зниження уваги до традиційних форм навчання через надмірну орієнтацію на диджиталізацію. • Використання екскурсій формально, без належного методичного супроводу, може знизити їх ефективність.

Рис. 3.4. SWOT-аналіз використання навчальних екскурсій
в освітньому процесі

3.3. Роль навчальних екскурсій у формуванні екологічної та громадянської свідомості учнів

Роль навчальних екскурсій у формуванні екологічної та громадянської свідомості учнів є надзвичайно важливою, адже саме через практичний досвід, живе спостереження і взаємодію з навколишнім світом у школярів формуються не лише знання, а й глибоке ціннісне ставлення до природи, суспільства та своєї ролі в ньому.

Навчальні екскурсії відкривають перед учнями можливість безпосереднього спілкування з природним і соціальним середовищем. Це дозволяє сформувати екологічну свідомість не як абстрактне уявлення про природу, а як особисте переживання, як внутрішню мотивацію до збереження довкілля. Вивчаючи під час екскурсій особливості природних ландшафтів, екосистем, флори та фауни, учні не лише дізнаються про закони функціонування природи, а й відчують її крихкість, унікальність, важливість її збереження. Особливо ефективними в цьому контексті є відвідини природоохоронних об'єктів – національних парків, заказників, ботанічних садів, де наочно демонструються як збережені природні території, так і виклики, які постають перед ними внаслідок людської діяльності. Ці знання переростають у внутрішню потребу берегти довкілля, що й є основою справжньої екологічної свідомості [92].

Завдяки таким екскурсіям учні:

- усвідомлюють причинно-наслідкові зв'язки між діяльністю людини та екологічними проблемами (забруднення води, знищення лісів, ерозія ґрунтів тощо);
- навчаються оцінювати екологічні ризики, пов'язані з господарською діяльністю у своїй місцевості;
- знайомляться з прикладами сталого природокористування;
- формують навички екологічної поведінки, дбайливого ставлення до природи.

Дуже важливо, що емоційна залученість, яка виникає під час таких екскурсій, глибоко впливає на особистість учня: спостереження за унікальною фло-

рою і фауною, знайомство з природоохоронними об'єктами залишає сильні враження, що закріплюються в ціннісній системі дитини.

Паралельно з цим, навчальні екскурсії сприяють формуванню громадянської свідомості. Під час ознайомлення з історико-культурними пам'ятками, архітектурними ансамблями, музеями або місцями, пов'язаними з видатними постатями української історії та культури, учні не лише збагачуються новими знаннями, а й усвідомлюють свою причетність до національної спадщини, своєї громади, держави. Такий досвід сприяє вихованню патріотизму, пошани до минулого, розуміння цінності колективної пам'яті та культурної спадкоємності, розвитку соціальної відповідальності та розуміння ролі особистості у розбудові громадянського суспільства; усвідомленню значення громадської активності, самоврядування, волонтерства; формуванню правосвідомості та обізнаності в правах і обов'язках громадянина.

Знайомство з громадськими ініціативами, місцевими проектами сталого розвитку чи екологічними акціями, які здійснюють громадяни або органи місцевого самоврядування, також формує розуміння того, як функціонує суспільство, які права та обов'язки має громадянин, як можна впливати на процеси в громаді через активну участь [93].

Прямий контакт з природою	Усвідомлення проблем навколишнього середовища	Практика екологічно відповідальної поведінки
• Під час екскурсій учні безпосередньо взаємодіють з природним середовищем: досліджують біорізноманіття, спостерігають екосистеми, знайомляться з географічними об'єктами. • Такий досвід формує не лише знання про природу, але й емоційне, особистісне ставлення до неї, що є основою екологічної відповідальності.	• Під час візитів до регіонів, що потерпають від деградації земель, забруднення водних ресурсів або вирубки лісів, учні бачать реальні екологічні проблеми, а не лише читають про них у підручнику. • Це формує екологічне мислення, навички аналізу причин і наслідків впливу людини на природу.	• У рамках екскурсій учні можуть брати участь у прибиранні територій, створенні мініпроектів щодо збереження довкілля, волонтерстві в екопарках або ботанічних садах. • Така участь формує дієву екосвідомість: не лише знати, а й діяти.

Рис. 3.5. Формування екологічної свідомості через екскурсії (складено за [92])

Особливо цінним є той факт, що навчальні екскурсії дозволяють об'єднувати екологічне та громадянське виховання в єдиному процесі. Адже екологічно свідомою людиною водночас є і відповідальним громадянином, який дбає не лише про природу, а й про якість життя своєї громади, про безпеку, комфорт, сталий розвиток суспільства. У цьому аспекті екскурсії стимулюють учнів до формування стійкого мислення – уміння бачити зв'язки між економічними, соціальними та екологічними чинниками, робити усвідомлений вибір і приймати рішення, що враховують інтереси як теперішнього, так і майбутніх поколінь.

Рис. 3.6. Роль екскурсій у формуванні громадянської свідомості
(складено за [97])

Варто зазначити, що екологічна і громадянська свідомість взаємопов'язані. Людина, яка дбає про навколишнє середовище, як правило, виявляє повагу до прав інших, до суспільного блага, до потреб майбутніх поколінь. Тому навчальні екскурсії є тією платформою, де учні вчаться мислити системно; усвідомлюють себе частиною спільноти; розвивають стійке мислення (sustainable mindset) – бачення себе як відповідального суб'єкта впливу.

З огляду на актуальні виклики (екологічна криза, війна, глобальні загрози, кліматичні зміни т.ін.), екологічна та громадянська освіта в школі набуває особливої ваги, а навчальні екскурсії – це форма, що найкраще дозволяє ці завдання реалізувати.

Перспективними напрямками є:

- розробка віртуальних екскурсій у разі обмежень пересування (воєнний стан, безпекові загрози);
- створення освітніх маршрутів на базі місцевих еко-стежок, об'єктів нематеріальної культурної спадщини;
- залучення учнів до екологічного моніторингу (вимірювання рівня забруднення, участь у громадських екологічних кампаніях);
- використання AR/VR-технологій у створенні інтерактивних екскурсійних середовищ;
- інтеграція екскурсій у проектну діяльність школярів.

Навчальні екскурсії відіграють багатогранну роль у вихованні сучасного учня. Вони створюють простір для живого навчання, стимулюють емоційно-ціннісне ставлення до природи й суспільства, допомагають перетворити шкільні знання на реальні компетентності та формують особистість, здатну діяти відповідально, критично мислити та бути активним учасником суспільного життя. У реаліях сучасної України, де зростає потреба у відповідальних, свідомих, екологічно грамотних громадянах, значення навчальних екскурсій не просто актуальне – воно є стратегічно важливим для формування нового покоління [58].

Отже, навчальні екскурсії – це не просто доповнення до шкільної програми. Це потужний інструмент соціалізації, формування цінностей, життєвої позиції та відповідальності. У сучасному світі, де зростають екологічні виклики та потреба в активному громадянстві, такі форми навчання мають стати не винятком, а нормою. Саме через живий досвід, спілкування, діалог і спостереження учні вчаться бути людьми з великої літери – екологічно свідомими і суспільно відповідальними.

ВИСНОВКИ

У результаті виконаного дослідження було комплексно розглянуто теоретичні та практичні аспекти використання навчальних екскурсій у географічній освіті, що дозволило досягти поставлених у роботі завдань і зробити низку узагальнюючих висновків.

1. Проаналізовано теоретико-методичні основи навчальних екскурсій як складової освітнього процесу, з'ясовано їх значення у формуванні системних, наочних, просторово-часових уявлень учнів про географічні об'єкти, явища та процеси. Визначено, що навчальні екскурсії мають значний дидактичний потенціал завдяки реалізації принципів зв'язку теорії з практикою, конкретизації знань, міжпредметної інтеграції, активізації пізнавальної діяльності учнів.
2. Розглянуто та узагальнено існуючі класифікаційні підходи до навчальних екскурсій. У роботі розкрито типи та форми екскурсій залежно від навчальної мети, змісту, тривалості, способу організації тощо. Особлива увага приділена фізико-географічним та соціально-економічним екскурсіям, що мають різне спрямування, методичні підходи та інструментарій, але однаково сприяють розвитку географічної та краєзнавчої компетентностей учнів.
3. Доведено, що навчальні екскурсії є ефективним засобом формування географічних знань і краєзнавчих компетенцій учнів. Екскурсійна діяльність дає змогу формувати ключові й предметні компетентності, просторове мислення, критичність, дослідницьку і громадянську активність, екологічну культуру та патріотизм.
4. Проведено порівняльний аналіз програм природничої галузі та географії для 5–9 класів. Виявлено істотну варіативність у використанні екскурсій: від програм, де екскурсійна діяльність займає важливе місце (наприклад, географія 6–9 класів), до програм, де цей потенціал реалізовано слабо або фрагментарно.
5. Розроблено авторську віртуальну екскурсію до туристичного кластеру «Гоголівські місця Полтавщини» для теми «Просторова організація виробництв третинного сектора економіки» (9 клас). Методична розробка охоплює ідею, мету,

задачі, зміст, маршрут, технічне наповнення, інтерактивні інструменти, картки спостережень і рекомендації щодо використання ресурсу. Такий підхід довів доцільність віртуальних екскурсій у сучасних умовах, зокрема в ситуаціях обмеженої мобільності, воєнного стану, пандемічних обмежень.

6. Виявлено ключові проблем розвитку екскурсійної діяльності в сучасній українській школі: низьке фінансування, відсутність системної підготовки педагогів, нерівномірність можливостей у різних регіонах, слабка методична база для віртуальних форм. Водночас визначено перспективні напрями: цифровізація, впровадження технологій доповненої реальності, розробка віртуальних маршрутів, міжпредметна інтеграція.
7. Навчальні екскурсії відіграють важливу роль у формуванні екологічної та громадянської свідомості учнів. Вони сприяють усвідомленню значення сталого природокористування, відповідальності за довкілля, поваги до національної спадщини, збереження локальних культурних та природних об'єктів.

Отже, навчальні екскурсії є не лише ефективним дидактичним інструментом, а й чинником цілісного розвитку учнів як свідомих громадян і дослідників своєї країни. Їх активне впровадження в освітній процес відповідає і філософії Нової української школи, і викликам сучасного світу, і запитам суспільства на компетентну, екологічно відповідальну особистість.

.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антоненко В. А., Василюк Л. А., Дорошко Г. І. Навчальні екскурсії як засіб формування географічних знань учнів загальноосвітніх шкіл. Географія та туризм: матеріали III Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди (26 лютого 2020 р., м. Харків). С. 37-41.
2. Біда Д.Д., Гільберг Т.Г., Колісник Я.І. Модельна навчальна програма «Пізнаємо природу». 5-6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти. МОН України. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Prirod.osv.galuz/Pizn.pryr.5-6-kl.Bida.ta.in.14.07.pdf>
3. Білик Ж.І., Засекіна Т.М., Лашевська Г.А., Яценко В.С. Модельна навчальна програма «Природничі науки. 5-6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти. МОН України. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Prirod.osv.galuz/Pryrod.nauky.5-6-kl.Bilyk.ta.in.14.07.pdf>
4. Білянська М. М., Бондаренко Л. І., Лазебна О. М. Застосування методу інтерпретації в процесі проведення екскурсій екологічного спрямування. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2020. №70, Том 1. С. 36-41.
5. Бобкова О. С. Модельна навчальна програма «Пізнаємо природу. 5–6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти. МОН України. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Prirod.osv.galuz/Pizna.pryrodu.5-6.kl.intehr.kurs.Bobkova.17.12.pdf>
6. Бондаренко А. Ю. Розвиток творчого потенціалу школярів через науково-дослідну роботу. *Педагогічна майстерня*. №1, 2015. С.4-11
7. Бондаренко С. Ю. Формування в учнів ключових компетенцій у процесі науково-дослідної та проектної діяльності. *Педагогічна майстерня*. №9 (21), 2012. С.2-7.
8. Браславська О.В., Ситник О.І. Гідрологічні дослідження в шкільній географічній освіті. *Вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія*. 2015. Вип. 738. С. 3-8.

9. Брижак Н. Ю. Краєзнавча та туристична робота: курс лекцій для студентів педагогічного факультету, які навчаються на спеціальності «Початкова освіта». Мукачево: МДУ, 2012. 116 с.
10. Васютіна Т. М., Золотаренко Т. О. Особливості організації віртуальних екскурсій для здобувачів початкової освіти в умовах дистанційного навчання. Сучасні цифрові технології та інноваційні методики навчання: досвід, тенденції, перспективи. Матеріали VII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Тернопіль, 8 квітня, 2021). С. 72–74. URL: https://lib.iitta.gov.ua/724862/1/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D1%82%D0%B5%D0%B7_%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C_2021_08.04..pdf.
11. Булгаков В., Баштова М. Екологічно спрямовані дослідження геоморфологічних об'єктів у процесі навчання географії в основній школі. *Український Педагогічний журнал*. №3, 2018. С. 136-143.
12. Варакута О., Гавришок Б. Реалізація краєзнавчого принципу вивчення географії засобами навчальних екскурсій. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: географія. 2023. №54. С. 200–209.
13. Вебквест: Українське козацьке бароко. Бібліотека квестів. *Всеосвіта*. URL: <https://vseosvita.ua/webquest/ukrainske-kozatske-baroko-20354.html>
14. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
15. Великі Сорочинці. discover.ua. URL: <https://discover.ua/destinations/poltava-region-region/veliki-sorochinci>
16. Великі Сорочинці. Цікаві місця України. URL: <https://ua.interestingukraine.kiev.ua/poltavska-oblast/myrhorodskyj-rajon/velyki-sorochyntsi/>
17. Воловик Л. Розвиток пізнавального інтересу, інтелектуальних та творчих здібностей учнів у процесі навчальних екскурсій з географії. *Scientia et societas*. №2, 2022. С. 85-92
18. Галасюк С. С., Нездойминогов С. Г. Організація туристичних подорожей та екскурсійної діяльності: навч. посіб. Київ: «Центр літератури». 2013. 178 с.
19. Гапчук О. Особливості класифікації навчальних екскурсій з географії, що використовуються в процесі підготовки майбутніх вчителів. *Педагогіка вищої та середньої школи*. Вип. 43, 2014. С. 16-21.
20. Гевко І. В. Формування і розвиток професіоналізму вчителя технологій: теорія і методика : монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. – 392 с.
21. Географія (поглиблене вивчення). Навчальна програма для учнів 8 -9 класів закладів загальної середньої освіти. 8 клас «Україна у світі: природа, населен-

- ня». 9 клас «Україна і світове господарство». «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (Лист МОН від 25.08.2020 № 1/11-5718). 64 с. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas>.
22. Географія. 10-11 класи (Профільний рівень). «Затверджено Міністерством освіти і науки України» (Наказ МОН України від 23.10.2017 № 1407). 2017. 41 с. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>.
23. Географія. 10 –11 класи. Рівень стандарту Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. 2022. 25 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/navchalna.programa-2022.geography-10-11-standart.pdf>.
24. Географія. 6 –9 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Затверджено та надано гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року № 698). 2022. 77 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/navchalna.programa-2022.geography-6-9.pdf/>.
25. Грабар Н.Г., Перевозник Т.В. Віртуальні екскурсії, вебквести, ком'юніті: навчаємось, навчаємо, спів творимо. URL: https://repo.btu.kharkov.ua/bitstream/123456789/15709/1/virtualni_ekskursii_vebkvesty_komiuniti.pdf
26. Григорович О.В. Модельна навчальна програма «Довкілля. 5-6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти. МОН України. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Prirod.osv.galuz/Dovkilliya.5-6%20kl.intehr.kurs-Hryhorovych.17.12.pdf>
27. Грицевич В.С. Методичні питання проведення шкільних суспільно-географічних екскурсій на об'єкти виробничої сфери. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 27 квітня 2023 року, м.Тернопіль. ТНПУ ім. В. Гнатюка / Ред. кол.: Заставецька Л.Б., Заставецький Т.Б., Мариняк Я.О., Стецько Н.П. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2023. С. 306-308.
28. Гришко С. В., Непша Я. Ю. Навчальні екскурсії як форма організації навчально-виховного процесу при вивченні географії. Володимир-Волинський педагогічний коледж ім. А. Ю. Кримського: минувшина, сучасність, майбуття: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, присвяченої 80-річчю освітнього закладу, (28листоп. 2019 р., м. Володимир-Воли). 2019. С. 332-334.

- 29.Губанова О. Формуємо пошуково-дослідницькі компетенції учнів./О. Губанова. *Математика*. №35(335), 2005. С.1-4.
- 30.Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти: від теорії до практики(у запитаннях та відповідях) / Уклад. І. С. Маркова, В. І. Садкіна./Математика в школах України. №27(507), 2016. С.4-7
- 31.Дзекунов А. М. Навчальнаекскурсія в системі шкільної тапозашкільноїосвіти. *Педагогічні науки: теорія,історія, інноваційні технології*. №8 (42), 2014. С.114 –125.
- 32.Диканька. Discover. <https://discover.ua/destinations/poltava-region-region/dikanka>
- 33.Добинда І.П., Герасимчук А.А. Роль краєзнавчого принципу у шкільній географічній освіті. *Інноваційна педагогіка*. Вип. 65. Том 1. 2023. С. 46-50. URL: http://innovpedagogy.od.ua/archives/2023/65/part_1/9.pdf
- 34.Історична довідка. Великосорочинська громада Полтавська область, Миргородський район. <https://velykosorochynska-gromada.gov.ua/istorichna-dovidka-17-53-48-21-09-2017/>
- 35.Житник Б.О. Методинавчання та активізації пізнавальної діяльності учнів. *Управління школою: Науково-методичний журнал*. 2005. Травень (№13). С. 9 – 28.
- 36.Закон України «Про освіту». Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст.380. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
- 37.Запотоцький С.П., Карпюк Г.І., Гладковський Р.В., Довгань А.І., Совенко В.В., Даценко Л.М., Назаренко Т.Г., Гільберг Т.Г., Савчук І.Г., Нікитчук А.В., Яценко В.С., Довгань Г.Д., Грома В.Д., Горовий О.В. Модельна навчальна програма «Географія. 6-9 класи» для закладів загальної середньої освіти. МОН України. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Prirod.osv.galuz/Heohrafiya/Heohrafiya.6-9-kl.Zapototskyi.ta.in.06.05.2022.pdf>
- 38.Іванова В.М., Кілімова О.А., Ярошенко Я.С. Краєзнавчий принцип навчання в шкільному курсі географії. Матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми, пріоритетні напрямки та стратегії розвитку України» (м. Київ, 13 жовтня 2021 р.) К.: ІТТА, 2021. 1463 с. С.143-147
- 39.Ільченко О. В. Використання web-квестів у навчально-виховному процесі. – Режим доступу: https://urok.osvita.ua/materials/edu_technology/30113/
- 40.Карчина Л. Навчальні програми з музейної педагогіки для школи: досвід і перспективи. Музейна педагогіка в науковій освіті : збірник тез доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 25 листопада 2021 р. / за наук. ред. С. О. Довгого. Київ : Національний центр «Мала академія наук України», 2021. Ч. 2. С. 119–123

41. Кірічук Ю. П., Покась Л. А.. Методика організації та проведення навчальних екскурсій з фізичної географії /Географія та економіка в сучасній школі. № 2, 2013. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8269/Ekskursia%20.pdf?sequence=3&isAllowed=y>
42. Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р., Гільберг Т. Г., Даценко Л. М. Модельна навчальна програма «Географія. 6-9 класи» для закладів загальної середньої освіти. МОН України. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Prirod.osv.galuz/Heohrafiya/Heohrafiya.6-9%20kl.Kobernik.ta.in.06.05.22.pdf>
43. Ковальська К.В. Роль краєзнавчого принципу навчання у формуванні загально-географічних знань учнів. Географічна наука та освіта: від констатації до конструктивізму: Зб. наук. праць. 2018. С. 221–222
44. Компетентнісне навчання географії в основній школі: монографія / за заг. ред. Л. П. Вішнікіна. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. 407 с.
45. Король О.Д. Організація екскурсійних послуг у туризмі: навч.-метод. посібник. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2016. 144 с.
46. Коршевнюк Т.В. Модельна навчальна програма «Пізнаємо природу». 5-6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти. МОН України. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Prirod.osv.galuz/Pizn.pryr.5-6-kl.Korshevnyuk.14.07.pdf>
47. Костриця, М. Ю. Географічне краєзнавство в системі національного краєзнавства. *Краєзнавство*. 2001. № 1. С. 44–46.
48. Костриця М. Ю., Обозний В. В. Шкільна краєзнавчо–туристична робота: навч. посібник. Київ: Вища школа. 1995. 220 с.
49. Крамська З. М. Методологічні вимоги щодо реалізації принципу краєзнавства в умовах Нової української школи. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*. Сер.: Педагогічні науки. 2018. С. 12.
50. Крачило М.П. Краєзнавство і туризм. навч. посібник. Київ: Вища школа, 1994. URL: <https://buklib.net/books/21992/>
51. Куцова А. С. Олішевська Ю. А. Навчальні екскурсії та їх значення в освітньому процесі. *Конструктивна географія та раціональне використання природних ресурсів*. Вип. 2(2), 2022. С. 48-51.
52. Літературно-меморіальний музей М. В. Гоголя. Музейний портал. URL: https://museum-portal.com/ua/muzeyi/26_literaturno-memorialniy-muzey-m-v-gogolya

53. Львівський музей історії релігії. URL: <https://museum.lviv.ua>
54. Максютів А. О. Туристсько-краєзнавча діяльність та її виховний потенціал. Наукові записки екологічної лабораторії УДПУ. 2013. №13. URL: <https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/5106/1/TURYST%C2%B7S%27KO-KRAYeZNAVChA%20DIYaL%-27NIST%27%20TA%20YiYi%20VYKhOVNYY%20POTENTsIAL.PDF>
55. Мандренко Ю. І., Довгань Г. Д., Сардига М. В., Омелянчук Ю. О., Боднар О. В., Ментух С. І. Модельна навчальна програма «Природничі науки. 7–9 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти. МОН України. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2024/Model.navch.prohr.5-9.klas-2024/Prirod.osv.galuz/19.04.2024/Pryrodn.nauky.7-9.kl.intehr.kurs-Mandrenko.ta.in-19.04.2024.pdf>
56. Матіяш В. В. Функції та принципи педагогічного краєзнавства. Наукове мислення. Десята всеукраїнська практично-пізнавальна інтернетконференція. 2013. URL: <https://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji/40-desyata-vseukrajinskapraktichno-piznavalna-internet-konferentsiya/147-funktsiji-ta-printsipi-pedagogichnogo-kreznastva>
57. Методика організації та проведення виробничих екскурсій. URL: <https://infotour.in.ua/ekskurs-p.htm/>
58. Міністерство освіти і науки України. Концепція Нової української школи. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Book-ENG.pdf>
59. Модельні навчальні програми для 5-9 класів Нової української школи (запроваджуються поетапно з 2022 року). Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/modelni-navchalni-programi-dlya-5-9-klasiv-novoi-ukrainskoi-shkoli-zaprovadzhuyutsya-poetapno-z-2022-roku>
60. Москаленко М. П. Використання віртуальних екскурсій під час вивчення туристичного краєзнавства в умовах дистанційної освіти. URL: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2021/31/part_2/12
61. Музеї на карантині: мобільний додаток від Музею Голодомору. Інформаційне видання Межа. URL: <https://mezha.net/ua/bukvy/muzei-na-karantini-mobilnij-dodatok-vid-muzeju-golodomoru/>
62. Музей-Заповідник М.В. Гоголя у Гоголеве. Мис доброї надії. URL: <https://mus.pl.ua/tour/muzej-zapovidnik-gogolja/>
63. Музей-заповідник Миколи Гоголя, Гоголеве. UA.IGotoWorld.com. URL: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/46045_reserve-museum-of-nikolai-gogol.htm
64. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. 2022. 76 с.

65. Національний музей-заповідник М.В.Гоголя. URL: <https://gogol-museum.org/>
66. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. URL: <https://opishne-museum.gov.ua>
67. Нова українська школа. URL: <https://nus.org.ua/>
68. Нова українська школа. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/tag/nova-ukrainska-shkola?&tag=nova-ukrainska-shkola>
69. НУШ: Державний стандарт базової середньої освіти. 2020. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-derzhavnogo-standartu-bazovoyi-serednoyi-osviti>
70. Огієнко Н. М. Дидактичні умови ефективного використання краєзнавчого матеріалу на уроках. Початкова школа. 1996. № 9. С. 43–45
71. Островерхова Н. Навчальна екскурсія та її аналіз. Освіта.UA. 2008. URL: https://osvita.ua/school/method/technol/728/?utm_source=chatgpt.com
72. Офіційний сайт Музею Голодомору. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/>
73. Офіційний сайт Українського культурного фонду. Track Holodomor History. URL: <https://ucf.in.ua/archive/6050baaf05fb37095a7895a2>
74. Пангелов П. Т. Організація і проведення туристсько–краєзнавчих подорожей: навч. посіб. Київ: Академвидав. 2010. 248 с.
75. Подліняєва О. О. Віртуальна екскурсія у роботі вчителя. 2016. С. 402–415.
76. Покоłodна М. М. Організація екскурсійної діяльності: підручник. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2017. 180 с.
77. Полтава – місто духовного скарбу. Час до Полтави. URL: <https://www.visitpoltava.com/uk>
78. Полтава туристична. ТурБаза. URL: <https://tourbaza.com/home/ukraine/center/poltavshhina.html>
79. Прокопчук В.С. Шкільне краєзнавство: навчальний посібник. Кам'янець-Подільський: Кондор, 2010. 240 с.
80. Прус І.Т. Краєзнавча робота в школі. Київ: Рад. школа, 1984. 112 с.
81. Семенова К. Екскурсія як педагогічний процес. Витоки педагогічної майстерності, (28), 2021. С. 153–157. URL: <https://doi.org/10.33989/2075-146x.2021.28.250378>
82. Семенова К. Роль туристично-екскурсійної діяльності у підвищенні ефективності навчально-виховного процесу у закладах загальної середньої освіти. Педагогічні науки, (81), 2023. С. 14–17. URL: <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2023.81.289363>
83. Сливчак Н. Є. Екскурсійна діяльність в школі. *Географія та туризм*. Вип. 3, 2010. С. 37–39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt_2010_3_9
84. Терлецька Л. П. Пізнавальний інтерес як вирішальний чинник діяльнiсної активiзацiї учнiв. *Науковi записки Нацiонального педагогiчного унiверситету*

- ім. М.П. Драгоманова*. Сер.: Педагогічні та історичні науки. №11, 2013. С.172–178.
- 84.Тімець О. В. Краєзнавство і туризм /Умань. держ. пед. ун–тім. П.Тичини. Київ:Знання. 1999. 120с.
 - 85.Червінська О. В., Яковлева В.А. Методичні аспекти проведення географічних екскурсій. The research process in science and the implementation of results. Proceedings of the XVII International Scientific and Practical Conference. Maribor, Slovenia April 24-25, 2023. P. 20-23.
 - 86.Червінська Оксана, Андрійчук Тамара. Методика організації екскурсій під час вивчення курсів соціально-економічної географії. URL: [http://eprints.zu.edu.ua/38571/1/Zbi%20prac%20naukowych,%2015.11.2023%20Cz%2099%209b%2087%202.%20\(1\).pdf](http://eprints.zu.edu.ua/38571/1/Zbi%20prac%20naukowych,%2015.11.2023%20Cz%2099%209b%2087%202.%20(1).pdf)
 - 87.Червінська, О., Андрійчук, Т., Власенко, Р., & Вискушенко, Д. Теоретичні та методичні основи проведення екскурсій під час вивчення географії у закладах загальної середньої освіти. Освіта. Інноватика. Практика, 11(9), 2023. С. 63–70. URL: <https://doi.org/10.31110/2616-650X-vol11i9-009>
 - 88.Шабанова Л. С. Застосування краєзнавчого принципу у формуванні предметних компетентностей учнів на уроках географії. Матеріали ІІ районної Інтернет-конференції «Сучасний заклад освіти. Нові пріоритети розвитку». URL: https://rmk-mv.blogspot.com/2018/01/blog-post_36.html
 - 89.Шаламов Р.В., Каліберда М.С., Григорович О.В., Фіцайло С.С. Модельна навчальна програма «Пізнаємо природу. 5-6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти. МОН України. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Prirod.osv.galuz/Pizn.pryr.5-6-kl.Shalamov.ta.in.14.07.pdf>
 - 90.ADVIN. Віртуальна та доповнена реальність. URL: <https://www.adv.ua/>
 - 91.Bring your lessons to life with Expeditions". Google for Education. Art &Culture. URL: <https://artsandculture.google.com/project/expeditions>
 - 92.Chawla, L. Participation and the ecology of environmental awareness and action. In Environmental Education Research, 15 (3), 2009. P. 291–305. URL: <https://doi.org/10.1080/13504620902889828>
 - 93.Fägerstam, E. Space and Place in the Pedagogy of Outdoor Learning. Environmental Education Research, 18 (1), 2012. P. 19–29. URL: <https://doi.org/10.1080/13504622.2011.572162>
 - 94.Google Earth. URL: https://earth.google.com/web/@31.66127971,99.73997502,3488.91338152a,500d,35y,0.00027294h,0t,0r/data=CgRCAggBOgMKATBCAggASg0I_ARAA

95. Google Earth дозволила користувачам створювати віртуальні тури. ДМ media sapiens. URL: <https://ms.detector.media/it-kompanii/post/23831/2019-11-22-google-earth-dozvolyla-korystuvacham-stvoryuvaty-virtualni-tury/>
96. Holland Jennifer. Expanding Google Arts & Culture with Expeditions. URL: <https://blog.google/outreach-initiatives/education/expanding-google-arts-and-culture-expeditions/>
97. UNESCO. Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. 2017. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247444>